

RIZA HAN'IN (RIZA ŞAH PEHLEVİ) TÜRKİYE ZİYARETİ

L. Hilal AKGÜL*

GİRİŞ

Bu çalışma Rıza Han'ın** Türkiye ziyaretini konu etmektedir. Söz konusu ziyaret, 10 Haziran 1934 günü başlamış, 6 Temmuz 1934 günü son bulmuştur. Bu durumda, Rıza Han'ın Türkiye ziyareti, aşağı – yukarı bir ay (27 gün) sürmüş olmaktadır. Bir devlet başkanının, bu türden bir ziyaret için, bir ay gibi uzun bir süre ayırması şaşırtıcıdır. Ayrıca ilgili dönem, büyük ölçüde ulaşım ve iletişim olanaklarının sınırlılığına bağlı olarak, devlet başkanlarının, ülkelerini bu türden ziyaretler nedeniyle terk etmelerinin örneklerine sık rastlandığı bir dönem de değildir. Örneğin bu ziyarete ev sahipliği yapan Türkiye'nin o günkü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, devlet başkanı sıfatıyla ülkesi dışına hiç çıkmamıştır. İlgili dönemin bu özelliği, durumun şaşırtıcılığını daha da artırmaktadır. Çalışmayı tahrik eden de bu şaşırtıcı durum olmuştur.

Ziyaret, “doruk diplomasisi”nin bir örneği olarak görülüp; bu ziyaretle iki devlet arasında, diğer diplomasi yöntemleriyle çözülememiş, ancak ivedi olarak çözüm bekleyen kimi sorunların çözülmesinin hedeflendiği öne sürülebilir. Bu varsayım, çalışmanın *Türkiye – İran İlişkileri (1923 – 1934)* başlıklı ilk temel bölümünün *Sınır Sorununun Belirleyiciliği* başlıklı altbölümünde sınanmıştır. Sınamanın sonucu, varsayımı büyük ölçüde geçersiz kılmaktadır: Türkiye – İran arasında, ilişkileri olumsuz etkileyen bir “sınır sorunu” vardır; ancak bu sorun, böyle bir ziyaretin gündeme gelmesinden epey önce, 23 Ocak 1932 tarihinde ana hatlarıyla çözülmüştür. *Sınır Sorununun Belirleyiciliği* başlıklı altbölümde yapılan sına, bu varsayımın yanı sıra, “ziyaret, iki devlet arasında, dostluk, güvenlik ya da çeşitli konuları içeren işbirliğinin, en üst düzeyde yapılacak

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi Türk Devrim Tarihi Araştırma Merkezi.

** Rıza Han, metinde de değinileceği gibi, 21 Şubat 1921 tarihinde gerçekleştirdiği bir darbeyle savaş bakanı ve başkumandan olmuş, 28 Ekim 1923 tarihinde başbakanlığa getirilmiş, 12 Aralık 1925 tarihinde de şahılığını ilan etmiştir. Bu durumda kendisini 12 Aralık 1925 tarihine kadar olan dönem için “han”, daha sonrası için de “şah” olarak anmak gerekmektedir. Ancak metinde, alıntılar dışında, “şah” unvanı kullanılmamış; bütünlüğü sağlamak amacıyla hep “han” unvanına yer verilmiştir.

görüşmelerle kurulması ve/veya geliştirilmesi amacıyla yapılmıştır” biçiminde ifade edilebilecek bir başka varsayımı da büyük ölçüde geçersizleştirmektedir: Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması 22 Nisan 1926, bu anlaşmayı bütünleyen ek protokol 15 Haziran 1928, 22 Nisan 1926 tarihli anlaşmanın ve 15 Haziran 1928 tarihli ek protokolün yerini alan Türkiye – İran Dostluk Anlaşması’yla Türkiye – İran Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması’ysa 5 Kasım 1932 tarihlidir.

Yukarıda açıklanan varsayımların büyük ölçüde geçersiz olduklarının saptanması, çalışmanın *Türkiye – İran İlişkileri (1923 – 1934)* başlıklı temel bölümünün içine *Benzer Amaçların Belirleyiciliği* başlıklı bir başka altbölümün yapılandırılmasını gerektirmiştir. Söz konusu altbölüm içinde önce, iki devletin benzer kimi amaçları ortaya konmuş, ardından bu çerçevede bir etkileşimin yaşanabileceği olasılığından yola çıkılarak kimi sorgulamalar yapılmıştır. Bu bağlamda anlam kazanan bir başka olasılıksa, söz konusu etkileşim içinde, Türkiye’nin ağırlık noktasını oluşturacağı, bir diğer deyişle Türkiye’nin “model” olacağı çevresinde biçimlenmiştir. İlgili altbölüm içinde yapılan sorgulamanın sonuçları, söz konusu olasılıkların tarihsel süreç içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu sorgulamanın sonuçları, Türkiye’nin model olma özelliğiyle ilgili olarak, İran örneği özelinde iki farklı sürecin birbirlerini izler biçimde işlediğine de işaret etmektedir. Türkiye’den bakışla birinci süreçte “modelin ihracı”, ikinci süreçteyse İran’dan bakışla “modelin ithali” ağırlık kazanmıştır.

Çalışma, Rıza Han’ın Türkiye ziyaretini, İran’dan bakışla “modelin ithali” süreci içinde ele almıştır. Bu süreç içinde, İran’ın Rıza Han’ın kişiliğinde simgelenen çabaları ön plana çıkmaktadır; zaten sürece temel niteliğini veren de budur. Ancak süreç, yalnızca Rıza Han’ın kişiliğinde simgelenen çabaların yarattığı etkiyle işlememiş, Türkiye de bu ziyaret sırasında, büyük ölçüde Mustafa Kemal’in kişiliğinde simgelenebilecek çabalarla, modelini en iyi biçimde tanıtmayı, örnek olarak sunmayı ve benimsetmeyi hedeflemiştir. Çalışmanın *Rıza Han’ın Türkiye Ziyareti* başlığını taşıyan ikinci temel bölümü, birinci temel bölümde elde edilen ve aktarılan bulgular üzerinde, bu çabaları, Rıza Han’ın Türkiye ziyaretini ve bu ziyaretin kimi ayrıntılarını anlatarak ortaya koymayı denemektedir. Ancak bu çabaların sonuçları, daha açık bir ifadeyle Türk Devrimi’nin İran üzerindeki etkilerinin kimi somut göstergeleri, çalışmanın sınırları dışında bırakılmıştır.

I. Türkiye – İran İlişkileri (1923 – 1934)

I.1. Sınır Sorununun Belirleyiciliği

16. yüzyılın hemen başında Safevi Devleti'nin kuruluşuyla Osmanlı Devleti – İran arasındaki ilişkilere genel bir gerginlik egemen olmuştu. Yüzyıllarca sürece bu gerginliğin altında, iki devletin Doğu Anadolu, İran Azerbaycanı, Irak ve Batı İran üzerindeki toprak kazanmaya yönelik mücadeleleri, ipek ticaretini ele geçirme isteği ve Şii – Sünni çatışması yatıyordu. Söz konusu gerginlik, ilk kez 1514 yılında, Osmanlı Sultanı Yavuz Selim'in, Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'i ağır bir yenilgiye uğrattığı Çaldıran'da savaşa dönüştü ve bu savaşlar, Kasr-ı Şirin Anlaşması'nın imzalandığı 1639 yılına kadar aralıklarla sürüp gitti. Kasr-ı Şirin Anlaşması, iki devlet arasındaki barış döneminin habercisiydi. Bu barış dönemi, yaklaşık üç çeyrek yüzyıl süreli oldu. 1720'li yılların başındaysa Osmanlı – İran ilişkilerinin tarihi yeniden “savaş”la yazılmaya başlandı. Bu savaşların sonu ancak 1746 yılında geldi. 1746 yılını izleyen dönemdeyse Osmanlı Devleti – İran arasındaki ilişkiler, genel bir gerginlik içinde, ama “savaş”a değil “barış”a dayalı olarak gelişti... İki devletin I. Dünya Savaşı yıllarındaki ilişkileri de yukarıda kısaca açıklanan genel gerginlik çizgisine aykırı değildi. Bu nedenle olsa gerek, 1920'li yıllara girildiğinde İranlılar, I. Dünya Savaşı sırasında Türk milliyetçilerinin İran'daki çabalarını canlı bir biçimde anımsıyor; Türkler de Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nden toprak talep eden İran'ı “vay Brütüs sen de mi?”¹ ifadesiyle anıyorlardı². Ancak I. Dünya Savaşı'nı izleyen

¹ İran, Paris Barış Konferansı'na, Osmanlı Devleti'nden toprak talebi olduğunu, 26 Mart 1919 tarihinde İngiltere dışişleri bakanı aracılığıyla bildirmişti. Buna göre İran, İran sınırının kuzeyinde, Aras ırmağından başlayarak kuzeydoğuda Derbend'e kadar uzanan ve sınırı Tiflis, Kars ve Erzurum'un yakınından geçerek Erivan ve Elizabetpol'u kapsayan bir bölgeyi istiyordu. İran'ın bu isteği Osmanlı Devleti'nde geniş tepkilere neden oldu. Bu tepkilerin biri de ifadesini Süleyman Nazif'in “Vay Brütüs Sen de mi?” başlıklı yazısında buldu. Gökhan ÇETİNSAYA; “*Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk – İran İlişkileri (1919 – 1925)*”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 48, Kasım 2000, s. 774 – 775.

² Safevi Devleti'nin kuruluşunu izleyen dönemde Osmanlı Devleti – İran ilişkileri için Cem TANRIKULU; “*Türk – İran İlişkileri*”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 33, Haziran 1970, s. 33, İsmail Sefa ÜSTÜN; “*İran / Tarih / Safevilerden Günümüze Kadar*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 400 – 402, Aliyev Salih MUHAMMEDOĞLU; “*İran / Tarih / Osmanlı – İran Münasebetleri*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 405 – 408, Johannes Hendrik KRAMERS; “*İran*”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/2, Ankara 1997, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 1023 – 1026. Ayrıca Çaldıran Savaşı için, İ. Hakkı UZUNÇARŞILI; *Osmanlı Tarihi*, C. 2, Ankara 1995, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 257 – 269 ve Osmanlı Devleti'nin 1723 yılında başlayan İran Seferi'yle 1746 yılında imzalanan barış için İ. Hakkı UZUNÇARŞILI; *Osmanlı Tarihi*, C. 4/1, Ankara 1995, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 172 – 203, 218 – 234, 299 – 313.

dönem, hem Anadolu hem de İran coğrafyası için, iki devletin ilişkilerini büyük ölçüde değiştirecek, önemli gelişmelere gebe idi.

Bu gelişmelerin Anadolu coğrafyasındaki ürünü olan Ankara Hükümeti'yle İran arasındaki ilk önemli temas, 1921 yılının Mayıs ayında, İran'ın Ankara'ya gelen "gayri resmi" temsilcisi Han-ı Şevket aracılığıyla sağlandı. İran, Han-ı Şevket'in bu ziyaretiyle Türkiye'nin, bir Kürt aşiret reisi olan ve çıkardığı isyanlarla İran'ı uğraştıran Simko'ya (İsmail Ağa) sağladığı desteği ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Bunu izleyen dönemde Ankara'yla Tahran arasında bir anlaşma imzalanmasına zemin hazırlamak üzere, İran'dan bir diplomatik heyetin Ankara'ya geldiği görüldü. 24 Haziran 1921 günü Ankara'ya varan bu heyetle Yusuf Kemal [Tengirşek] Bey başkanlığındaki Ankara Hükümeti heyeti, 1 Mart 1921 tarihli Türkiye – Afganistan Anlaşması'nın³ devamı niteliğindeki bir anlaşmayı imzalamak üzere görüşmeler yaptı. Ancak bu türden bir anlaşmanın imzalanması olanaklı olmadı⁴.

1922 yılının Haziran ayındaysa "fevkalade sefir" statüsündeki İran Eğitim Bakanı Mümtaz-üd Devlet'in Ankara ziyareti gerçekleşti. Bu ziyaretin temel gündem maddeleri, Türkiye'nin Simko'ya desteğiyle İran'ın bu durum karşısında duyduğu rahatsızlık, Tebriz – Trabzon ticaret yolunun güvenliği ve Türkiye'nin İranlı tüccarlara uyguladığı vergilerdi⁵. Ankara Hükümeti, Mümtaz-üd Devlet'in bu ziyaretini, Türkiye – İran ilişkilerinin geliştirilmesi bakımından bir fırsat olarak gördü. Mustafa Kemal, 30 Haziran 1922 tarihinde, kendisine güven mektubunu sunan Mümtaz-üd Devlet'e hitaben yaptığı konuşmada, Türkiye'de İran'a karşı gösterilen dostluk ve kardeşliğin sürekli olacağına inandığının altını çizdi⁶. Mustafa Kemal, SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Araloff'un 7 Temmuz 1922 tarihinde Mümtaz-üd Devlet onuruna verdiği yemekte yaptığı konuşmadaysa iki devlet arasında, İran ve Türkiye halklarının beklentilerine uygun ilişkilerin bir türlü gelişmemiş olmasının temel nedenini geçmiş dönemin devlet adamlarına bağladı ve "... İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye'nin başında bulunanlar aynı adamlar değildir. ... Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil, bütün şark milletleri müstefiz olacaktır" diye konuştu⁷. Mümtaz-üd Devlet'in Ankara ziyaretini 22 Ekim 1922 tarihinde, İran Savaş Bakanı ve Başkumandanı Rıza Han'ın yaveri Salar Nizam başkanlığındaki bir heyetin Ankara'ya gelişi izledi.

³ Söz konusu anlaşmanın metni için İsmail SOYSAL; Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C. 1, Ankara 1983, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 25 – 26.

⁴ Söz konusu temaslar için Gökhan ÇETİNSAYA; a.g.m., s. 776 – 777.

⁵ a.g.m., s. 777 – 778.

⁶ Konuşmanın tamamı için Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 2, Ankara 1997, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 42.

⁷ Konuşmanın tamamı için a.g.e., s. 43 – 45.

Salar Nizam başkanlığındaki bu heyet, Mustafa Kemal'i Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşımı'nın zaferle sona ermesinden dolayı kutluyor; ayrıca el yazması bir Kuran ve altın işlemeli bir kılıcı Rıza Han'ın Mustafa Kemal'e hediyesi olarak sunuyordu⁸.

İki devletin birbirleri nezdinde sürekli elçiler atamasıysa 1923 yılı içinde gerçekleşti. Türkiye'nin ilk Tahran büyükelçisi Muhittin [Akyüz] Paşa, 1923 yılının Şubat; İran'ın ilk Ankara Büyükelçisi Mufahhamuddovle İshak Han'sa aynı yılın Ağustos ayında göreve başladı⁹. Ancak Türkiye – İran ilişkileri, tüm bunlara karşın, Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması'nın imzalandığı 1926 yılına kadar olan dönemde önemli bir gelişme gösteremedi, ilişkilerde daha çok “soğukluk” egemen oldu. Bu soğukluğun türlü nedenleri¹⁰ arasında en belirleyici olanı, Türkiye – İran sınırına ilişkin sorunlardı.

Türkiye – İran sınırı 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması'yla belirlenmiş bir sınırdı¹¹. Sınır üzerinde, Kasr-ı Şirin Anlaşması'nı izleyen dönemde çok sayıda düzenleme yapılmıştı. Bu düzenlemelerin sonucusu 1913 İstanbul Protokolü çerçevesinde gerçekleştirildi. Ancak bu protokolün geçerli olup olmadığına ilişkin, iki devlet arasında tartışma yaşanıyordu. Türkiye, protokolün geçersizliğini savunurken İran, protokolün geçerliliği konusunda ısrar ediyor; bu tartışmaya, sınır üzerinde sağlıklı bir işaretleme yapılmamış olmasından kaynaklanan tartışmalar ekleniyordu. Kısacası, Türkiye – İran sınırına ilişkin belirsizlik, bir sorun olarak, Türkiye – İran ilişkilerinin ilk dönemine damgasını vuruyordu. Bu sorunu derinleştirirse sınır bölgesindeki Kürt aşiretlerinin yarattığı huzursuzluktu. Kendilerine müdahale eden güvenlik güçlerinden, Türkiye – İran sınırına ilişkin belirsizliği fırsat bilip, sınırın diğer tarafına geçerek kurtulma yoluna giden aşiretler, iki devletin güvenlik güçlerini, kimi zaman çatışmayı da içerir biçimde, karşı karşıya getiriyordu¹²... Bu türden bir ortamda, iki devlet arasındaki ilişkilere soğukluğun egemen olması doğaldı.

⁸ Gökhan ÇETİNSAYA; a.g.m., s. 780.

⁹ Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, C. 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 417 ve 419 – 420.

¹⁰ Bu nedenlere ilişkin olarak Baskın ORAN (Ed.); Türk Dış Politikası (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar), C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 205 – 207 ve 360.

¹¹ Kasr-ı Şirin Anlaşması için Remzi KILIÇ; 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı – İran Siyasi Antlaşmaları, İstanbul 2001, Tez Yayınları, s. 175 – 195, İ. Hakkı UZUNÇARŞILI; Osmanlı Tarihi, C. 3/1, Ankara 1995, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 205 – 207 ve Mufassal Osmanlı Tarihi, C. 4, İstanbul 1960, İskit Yayınları, s. 1948.

¹² Baskın ORAN (Ed.); a.g.e., s. 360 ve Fahir ARMAOĞLU; 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1980), Ankara 1983, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 332.

Dostluk ve Güvenlik Anlaşması'nın İmzalanması

Türkiye – İran ilişkilerinde, bu soğukluğu izleyecek yakınlaşma dönemine, 22 Nisan 1926 tarihinde Tahran'da imzalanan Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması'yla girildi. Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması, birinci maddesiyle iki devlet arasında “dostluk” kurmakta, taraflardan biri saldırıya uğrarsa diğer tarafın tarafsız kalacağına işaret eden ikinci maddesiyle de “tarafsızlık” sağlamaktaydı. Anlaşmanın üçüncü maddesi “saldırmazlık” hükmü getiriyor, dördüncü madde tarafsızlığı “dayanışma”yla pekiştiriyor, beşinci madde de tarafları, kendi ülkeleri içinde, karşı tarafı hedef alan düşmanca eylemleri önleme yükümlülüğü altına alıyordu. Anlaşmanın altıncı maddesiyle iki devlet arasındaki sınır sorununu hafifletmeyi amaçlamaktaydı. Bu maddeye göre taraflar, sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin güvenliği bozucu eylemlerine son vermek için, gerekli tüm önlemleri alacaklardı¹³.

İkili ilişkiler için meşru bir zemin yaratma, iki devletin de böyle bir anlaşmayı imzalamaktan temel beklentisiydi: Gerçekten de, ilişkilerin geliştirilmesi ve varolan sorunların çözülebilmesi için, öncelikle bu türden bir zemini yaratmak gerekiyordu. Ancak iki tarafta da egemen olan bu temel beklentinin yanı sıra, tarafların öznel beklentileri de anlaşmanın imzalanmasında belirleyici olmuştu. Söz konusu anlaşma önerisini getiren İran için, bu anlamda en öncelikli sorun, İran'a yönelmesinden kuşku duyulan Türkiye – SSCB işbirliğiydi. SSCB'yle ciddi sorunları bulunan İran'ın bu kuşkusu, 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Türkiye – SSCB Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması'yla¹⁴ doruk noktasına varmıştı. İran, Türkiye'yle imzaladığı anlaşmayla bu işbirliğinin kendisine yönelmesini engelleyebileceğini düşünüyor ve anlaşmanın kendisi açısından en önemli sonucu olarak bunu umuyordu. Türkiye'ye İran'ın “yumuşak” Kürt politikası ve Türkiye Kürtlerini de içeren özerk bir Kürt devleti tasarısına sıcak bakışı karşısında kaygılanmaktaydı. Türkiye'nin anlaşmaya ilişkin temel beklentisi bu kaygı çerçevesinde biçimlendi: Türkiye, İran'la imzaladığı anlaşmayla bu kaygıya

¹³ Söz konusu anlaşmaya ilişkin açıklayıcı bilgiler ve söz konusu anlaşmanın metni için İsmail SOYSAL; a.g.e., s. 274 – 278.

¹⁴ Türkiye – SSCB Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması, üç maddeden oluşmaktadır. Anlaşmanın birinci maddesi, taraflardan biri, üçüncü bir ya da birkaç devlet tarafından saldırıya uğrarsa diğer tarafın tarafsız kalacağını hükme bağlar. Anlaşmanın ikinci maddesiyle taraflar birbirlerine, üçüncü bir ya da birkaç devlet tarafından, taraflardan birine yöneltilecek ittifaka ya da anlaşmaya katılmayacaklarına ilişkin güvence verirler. Anlaşmanın son maddesiyle anlaşmanın süresini 3 yıl olarak belirlemekte ve sürenin bitiminden 6 ay önce haber verilmezse anlaşmanın, bir yıl için, kendiliğinden uzayacağına işaret etmektedir. Anlaşmanın metni için a.g.e., s. 268 – 269.

neden olan koşulları ortadan kaldırmanın ve aynı zamanda doğu sınırını garanti altına alıp, Kürt ayaklanmalarını kolayca bastırmanın beklentisi içine girdi¹⁵.

Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması'nın imzalanmasını izleyen dönemde Türkiye – İran ilişkileri hızlı bir yükselme sürecine girdi. Öyle ki Türkiye, SSCB'yle ilişkilerini geliştirmeyi hedefleyen İran'a "arabulucu" olarak yardımcı olmaya bile çalıştı: 1926 yılının Temmuz ayında Rıza Han'ın temsilcisi Timurtaş, Moskova'da SSCB'yle anlaşma zemini ararken Timurtaş'a Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esendal] Bey eşlik ediyor, SSCB ve İran arasında arabulucu rolü oynuyordu¹⁶. Ancak ilişkilerdeki bu yükselme uzun soluklu olamadı; sınır sorunu, çok kısa bir süre sonra, yeniden ilişkilerin merkezine oturdu.

Türkiye, sınırda huzursuzluk yaratan Kürt aşiretlerinin kendilerine müdahale eden Türk güvenlik güçlerinden, sınırın İran tarafına geçerek kurtulmalarından ve İran'ın da buna göz yummasından şikayetçiydi; İran'ın yumuşak Kürt politikası, Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması'nın imzalanmış olmasına karşın değişmemişti. Türkiye ayrıca, sınırdaki operasyonlar sırasında, sınırın nerede başlayıp nerede bittiği konusunun sürekli gündeme getirilmesinden ve bu durumun bir anlamda kendisinin elini – kolunu bağlamasından da hoşnutsuzluk duymaktaydı. Bu kapsamda Türkiye'nin önerisi, İran'ın yumuşak Kürt politikasını değiştirmesi ve sınırda benimsenebilir yeni bir düzenlemeye gidilmesi yönünde oldu. İran, Türkiye'nin önerilerine sıcak bakmadı. Böyle olunca da iki devlet arasındaki sınır sorunu, bir süre daha gündemde kaldı¹⁷. Ancak sınır sorununun çözümsüzlüğüne karşın, Türkiye – İran ilişkileri yine de yol aldı. Bunun en önemli kanıtıysa 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması'nı bütünleyen bir ek protokolün 15 Haziran 1928 tarihinde imzalanması oldu. Ek protokol, birinci maddesiyle taraflar arasında zaten var olduğu belirtilen "dayanışma"yı daha yüksek bir noktaya çekiyor; ikinci maddesiyle de ekonomik işbirliğini geliştirmeyi öngörüyordu¹⁸.

¹⁵ Türkiye ve İran'ı, 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması'na götüren temel nedenler için Gökhan ÇETİNSAYA; "Atatürk Dönemi Türkiye – İran İlişkileri (1926 – 1938)", *Avrasya Dosyası*, C. 5, S.3, Sonbahar 1999, s. 149 – 151.

¹⁶ a.g.m., s. 153.

¹⁷ a.g.m., s. 154 – 155.

¹⁸ Söz konusu ek protokole ilişkin açıklayıcı bilgiler ve söz konusu ek protokolün metni için İsmail SOYSAL; a.g.e., s. 275 ve 279 – 280.

Ağrı Ayaklanması'yla Kopma Noktasına Gelen İlişkiler

15 Haziran 1928 tarihli bu ek protokolün imzalanmasından yaklaşık bir yıl kadar sonra, Türkiye – İran ilişkilerinde sınır sorunu kapsamında da ilerleme kaydedildi. 9 Nisan 1929 tarihinde taraflar, nota değişimiyle (*exchange of notes*) sınır sorununun çözümü konusunda uzlaşmaya vardı. Bu uzlaşmayla Bulakbaşı, Kotur – Siro ve Sartex'te sınırın tam olarak nereden geçtiğini belirleyip işaretleyecek bir komisyon oluşturuluyor, herhangi bir anlaşmazlık olursa da "hakemlik"e başvurulması gündeme getiriliyordu¹⁹. Bu, iki devlet arasındaki sınır sorununu çözüme vardırabilecek önemli bir adım niteliğindedir. Ancak bu önemli adıma karşın sorun, yine ilişkilerdeki belirleyiciliğini korumaya devam etti ve Türkiye – İran ilişkilerini 1930 yılının Haziran ayında "Ağrı Ayaklanmaları" kapsamında kopma noktasına kadar getirdi.

Ağrı Ayaklanmaları'nın ilki 1926 yılının Mayıs ayında, ikincisi de 1927 yılının Eylül ayında gerçekleşmişti. Ayaklanmalar sırasında, ayaklanmacılar Türk güvenlik güçleri karşısında sıkıştığında, İran sınırı içinde bulunan Küçük Ağrı'ya kaçıyor, Türkiye de ayaklanmaları bu nedenle kesin olarak bastırmayı başaramıyordu. Ağrı Ayaklanmaları'nın en büyüğü olan üçüncüsü, 1930 yılının Haziran ayında başladı. Bu dönemde artık, ayaklanmanın "milliyetçi Kürt" kimliği iyice netleşmişti. Türkiye ayaklanmayı bastırabilmek için, ordu operasyonunu İran içine kaydırarak, Küçük Ağrı'yı tümüyle çevirdi, ardından da Ağrı dağının tümü egemenliğinde olmadıkça bu sorunun çözülmesini olanaklı görmediğinden bu bölgeyi işgal etti. Bu aşamada Türkiye'nin İran'a önerisi, işgal edilen dağlık araziye karşılık, stratejik önemi olmayan tarımsal bir araziyi İran'a vermek yönündeydi. İran, 1913 İstanbul Protokolü'nün geçerliliğine gönderme yaparak, Türkiye'nin bu önerisini reddetti; Türkiye de işgal ettiği arazi üzerindeki fiili durumunu sürdürdü. Ancak Türkiye'nin tutumuna "sertlik" ve bu anlamda "kararlılık" egemen olunca İran, fiili durumu resmen kabul etmek durumunda kaldı. Türkiye'yle İran arasındaki sınırın yeni durumunu saptayan anlaşmaya 23 Ocak 1932 tarihinde imzalandı²⁰. Bu anlaşmaya göre Türkiye, Küçük Ağrı'yı da içerecek biçimde Ağrı Dağı'nın tümüne sahip oluyor; buna karşılık Van dolaylarındaki Kotur arazisi İran'a bırakılıyordu²¹.

Türkiye'nin tutumuna sertliğin egemen olmasının en önemli göstergesi "güvercin" olarak nitelenen Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esental] Bey'in yerine "şahin" olarak nitelenen Hüsrev [Gerede] Bey'in atanmasıydı. Memduh Şevket [Esental] Bey, Ağrı Ayaklanmaları'nın üçüncüsü sırasında

¹⁹ Gökhan ÇETİNSAYA; a.g.m., s. 161 – 162.

²⁰ Baskın ORAN (Ed.); a.g.e., s. 362 – 363.

²¹ Gökhan ÇETİNSAYA; a.g.m., s. 167.

Türk ordusunun İran topraklarına girişini uygun bulmamış, bunun “siyasi bir terslik” olduğunu düşünmüş ve 29 Temmuz 1930 tarihinde de istifasını Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey’e telgrafla Tahran’dan bildirmişti. Memduh Şevket [Esendal] Bey, istifasını bildiren metinde “*son günlerde istenilmeyen vaziyetler husule gelmekte olduğunu görerek Tahran Büyükelçiliği’nden çekilmeyi doğru ve lüzumlu gördüğünü*” belirtiyordu²². – Memduh Şevket [Esendal] Bey’in oğlu Mehmet Suat Esendal’ın aktardıklarından istifanın birkaç kez kabul edilmediğine ya da engellendiğine ilişkin bir sonuç çıkartılabılırse de²³ – aslında bu istifa, büyük ölçüde istenen bir gelişmeydi. Memduh Şevket [Esendal] Bey, bu dönemde Türkiye’nin İran’la ilgili iki beklentisinin de gerçekleştirilmesinde etkili olamamıştı: İran, ne Türkiye’nin ayaklanmaları bastırmasına yardımcı oluyor, ne de sınırda değişikliğe yanaşyordu²⁴.

Memduh Şevket [Esendal] Bey’in yerine Tahran Büyükelçiliği’ne atanan Hüsrev [Gerede] Bey Tahran’a son derece güçlü olarak gitti. Mustafa Kemal, “ilk inkılap ve müşkülât arkadaşım”²⁵ diye nitelediği Hüsrev [Gerede] Bey’i, “*vazifenizi muvaffakiyetle ifa edeceksiniz; buna emniyetim vardır*” diyerek Tahran’a büyük bir güvenle uğurlamıştı²⁶. Başbakan İsmet [İnönü] Paşa’ysa Hüsrev [Gerede] Bey’e arkasındaki ordunun gücünü “*sen İran Hükümeti ile seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksınız. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmak lazımdır*” sözleriyle anımsatmıştı²⁷.

Hüsrev [Gerede] Bey’in Tahran Büyükelçiliği’ne atanması, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türkiye – İran ilişkilerine damgasını vuran sınır sorununda Türkiye’nin sertliğinin ve bu anlamdaki kararlılığının simgesiydi ve Türkiye’nin beklediği etkiyi de çok geçmeden yapmıştı. Rıza Han’ın – ki artık bu dönemde sahlığını ilan etmiştir –,

“[General Arfa’ya hitaben] *Benim bu konuda ne düşündüğümü anlamadığın anlaşılıyor. Söyle bakalım, şuradaki bu tepe, oradaki o tepeden daha yüksek değil mi? Bak, maksat bu tepe, o tepe değil. Benim*

²² Bilal N. ŞİMŞİR; Bizim Diplomatlar, Ankara 1996, Bilgi Yayınevi, s. 95 – 96. Telgrafın metni için Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); Atatürk ve Yabancı ..., a.g.e., s. 461.

²³ Muzaffer Uyguner, Mehmet Suat Esendal’ın aktardıklarına dayanarak, Memduh Şevket [Esendal] Bey’in 7 kez istifa girişiminde bulunduğunu yazmaktadır. Muzaffer UYGUNER (Haz.); Memduh Şevket Esendal (Yaşamı, Sanatı, Yapıtlarından Seçmeler), Ankara 1991, Bilgi Yayınevi, s. 19.

²⁴ Bilal N. ŞİMŞİR; Bizim ..., a.g.e., s. 100.

²⁵ Hüsrev [Gerede] Bey, 16 Mayıs 1919 günü Anadolu’ya geçmek üzere Mustafa Kemal’le birlikte İstanbul’dan ayrılan 18 subaydan biridir. Fethi TEVETOĞLU; Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar, Ankara 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 203.

²⁶ Rıdvanbeyoğlu Hüsrev GEREDE; Siyasi Hatıralarım 1 – İran, İstanbul 1952, Vakıf Basımevi, s. 16 – 17 ve Bilal N. ŞİMŞİR; a.g.e., s. 344.

²⁷ Rıdvanbeyoğlu Hüsrev GEREDE; a.g.e., s. 20 ve Bilal N. ŞİMŞİR; a.g.e., s. 345.

amacım, Türkiye ile İran arasında bu kadar yüzyıllardır mevcut olan ve her zaman iki ülkenin zararına ve ortak düşmanlarımızın yararına olan ikilik ve ayrılığın ortadan kalkmasıdır. Bu tepenin bu yüzünün kimin olması önemli değil; önemli olan, bizim birbirimizle dost olmamızdır”²⁸

sözleri, bunun açık bir kanıtıydı...

Türkiye – İran ilişkileri karşılıklı iyi niyete sınır sorunun çözülmesinin verdiği olumlu etki de eklenince hızla gelişti. 5 Kasım 1932 tarihinde Türkiye – İran Dostluk Anlaşması, yine aynı tarihte Türkiye – İran Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalandı. 5 Kasım 1932 tarihli Türkiye – İran Dostluk Anlaşması temelde Türkiye’yle İran arasında bozulmaz bir barışla içten ve sürekli bir dostluğun varolacağını vurguluyordu. Aynı tarihli Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması’ysa taraflar arasında, “tarafsızlık”, “saldırmazlık” ve “dayanışma”yı pekiştirici hükümler getirmekte ve ekonomik işbirliği koşullarının geliştirilmesi üzerinde durmaktaydı²⁹. 22 Nisan 1926 tarihinde imzalanan Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması’yla bu anlaşmayı bütünleyen 15 Haziran 1928 tarihli ek protokolün yerini alan 5 Kasım 1932 tarihli anlaşmalar, artık sınır sorunun gündemde olduğu günlerin geride kaldığının ve Türkiye – İran arasında dostluk, güvenlik, ekonomik işbirliği gibi konuların geliştirilmesinin hedeflendiği ve bunların altyapısının hazır olduğu yeni bir döneme girildiğinin habercisiydi...

II. Benzer Amaçların Belirleyiciliği

22 Ekim 1922 tarihinde yaveri Salar Nizam başkanlığındaki bir heyeti Ankara’ya gönderip Mustafa Kemal’i Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşımı’nın zaferle sona ermesinden dolayı kutlayan ve çeşitli hediyeler sunan Rıza Han – ki buna yukarıda değinilmişti –, Türkiye’nin Lozan Barış Anlaşması’nı imzalamasının hemen ardından, 6 Eylül 1923 günü “savaş bakanı ve başkumandan” sıfatıyla Mustafa Kemal’e bir telgraf çekmişti. Rıza Han, telgrafında, “büyük fedakarlıklar” sonucunda elde edilen “şerefli sulh” nedeniyle duyduğu mutluluğu dile getiriyor ve “büyük Türk milletinin”

²⁸ Rıza Han, Türkiye – İran arasındaki sınır sorunun çözümünün son aşamasında iki devlet arasında anlaşmazlığa yol açan bir bölgeye ilişkin kararın alınabilmesi için “hakem” olarak seçilmişti. Bu seçim, iki devlet arasındaki “iyi niyet”i simgelemesi bakımından önemliydi. Gökhan ÇETİNSAYA; a.g.m., 166 – 167. Rıza Han, hakem olarak kararı, Türkiye lehine verdi ve yukarıda aktarılan sözleri de sınır sorunun çözümünde uzman olarak görev yapan ve “ayrıntılarla uğraştığını düşündüğü” Generali Arfa’ya hitaben söyledi. Alıntı için Meliha ANBARCIOĞLU; “Atatürk ve İran’da Reformlar”, Doğu Dilleri, C. 3, S. 4, 1983, s. 17 – 18.

²⁹ 5 Kasım 1932 tarihli bu anlaşmalara ilişkin açıklayıcı bilgiler ve söz konusu anlaşmaların metni için İsmail SOYSAL; a.g.e., s. 420 – 426.

başarısının devamı için en içten duygu ve arzularını iletiyordu³⁰. Mustafa Kemal de Rıza Han'ın telgrafını 15 Eylül 1923 tarihinde yanıtlamış; telgrafında, "bilhassa" teşekkürlerini sunarak İran'ın "teali ve refahı" için beslediği en içten arzularının kabulünü rica etmişti³¹. Lozan Barış Anlaşması'na ilişkin bu karşılıklı telgraflar, Türkiye – İran ilişkilerine ilişkin, olumlu içerikli önemli işaretler niteliğindedir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu işaretler çok da sağlam zeminler üzerinden gelmiyordu. Örneğin, ilişkilerin taraflarından biri olan Türkiye'nin lideri ve "müstakbel cumhurbaşkanı" Mustafa Kemal, 16/17 Ocak 1923 tarihli ünlü "İzmit mülakatı"nda, ilişkilerin diğer tarafının lideri olacağı anlaşılan Rıza Han'dan,

*"Harbiye nazırı olan bir Rıza Han var. Bu Rıza Han oranın adeta bir diktatördür. Meclise karşı, diğer rüfekasına ve memlekete karşı, bütün manasıyla bir diktatördür. Bu adamın bir takım gayeleri mevcuttur. İyi bir meclis yapabilmek için, iyi bir hükümet vücuda getirmek ve İngilizleri memleketten teb'id etmek istiyor. Fakat görüldüğüne göre, o da şahsi olarak, yani ben yapacağım ve ben idame edeceğim diyen bir dimağdır. Ne dereceye kadar muvaffak olacağı da belli değildir."*³²

diye söz etmişti. Bu alıntı, Türkiye tarafında Rıza Han'la ilgili egemen olan kuşkuyu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Ancak parçalanmış ve/veya İngiliz egemenliğine girmiş bir İran'ın da Türkiye'nin hiç işine gelmeyeceği ortadaydı. Bu nedenle Türkiye, "Pers olayları"nın yakından izliyor ve "İngiltere, Lord Curzon'un projesini gerçekleştir[se] ...; bu, bütün Asya'nın İngiliz himayesine geçmesi anlamına gelecek. ... Dünya barışı için ne büyük bir tehdit" diyerek Rıza Han'ı desteklemeyi seçiyordu³³. İran tarafında da benzer kuşkuların yaşandığı tahmin edilebilir. Ancak dönemin İran'ının ve uluslararası ortamının dinamikleri, İran'ı da – aynı Türkiye gibi – temkinli olmakla birlikte, Türkiye – İran ilişkilerini geliştirmeye itmekteydi. İki devleti, söz konusu ilişkileri geliştirmeye iten bir başka önemli neden de, I. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, Türkiye ve İran'da yaşananlarla iki devletin kimi amaçlarının benzerliği idi. Bu durum, aynı zamanda, ilişkileri geliştirmeyi kolaylaştırıcı bir unsur olarak da anlam kazanıyordu...

³⁰ Telgrafın tam metni için Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); Atatürk ve Yabancı ..., a.g.e., s. 436.

³¹ Telgrafın tam metni için a.g.e., s. 437.

³² Arı İNAN (Haz.); Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir – İzmit Konuşmaları, Ankara 1996, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 47 – 48.

³³ Ankara'dan bir üst düzey yetkilinin Fransız gözlemciye aktardığı bu görüşler için İskender GÖKALP ve François GEORGEON; Kemalizm ve İslam Dünyası, Çev. Cüneyt AKALIN, İstanbul 1990, Arba Yayınları, s. 84 – 85.

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için, deyim yerindeyse “tam bir hezimet” olmuştu. Bu hezimet simgeleyen en önemli gösterge Anadolu’nun işgaliydi. Zaten Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşını da, temelde, Anadolu’nun işgalden kurtarılmasını hedeflemiş; ancak savaşımın gelişimi, bu hedefi tam bağımsız bir ulus – devlet yaratma amacını da içerir biçimde genişletmişti. Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşımı’nın sonucunda elde edilen – ve daha sonra Lozan Barış Anlaşması’yla somutlaşan – zaferse Türk Devrimi’nin tetikleyicisi olmuş, Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşımı’nı izleyen dönemde, teokratik kökenli Osmanlı monarşisi tüm kurum ve kurallarıyla ortadan kaldırılmış; onun yerine halk egemenliğine dayanan, laik ve çağdaş Türkiye Cumhuriyeti, yeni kurum ve kurallarıyla yapılandırılmıştı³⁴... I. Dünya Savaşı ardılı dönemde İran da benzer gelişmelerin sahnesi olmaktadır. Örneğin, 9 Ağustos 1919 tarihinde İngiltere, Tahran’daki zayıf hükümete bir anlaşma imzalatmış ve İran’ı tümüyle egemenliği altına almanın çabası içine girmişti. Uygulanma zemini bulamayacak bu anlaşma, uygulanmama boyutu başta olmak üzere, Sevr Barış Anlaşması’yla benzerlikler taşıyordu³⁵. Bunun dışında, 21 Şubat 1921 tarihinde gerçekleştirdiği bir darbeyle savaş bakanı ve başkumandan olan, 28 Ekim 1923 günü de İran’ı terk eden Kaçar Hanedanı’nın son şahı Ahmet tarafından başbakanlığa getirilen ve böylece iktidarı tümüyle ele geçiren Rıza Han’ın kimi uygulamaları da Türkiye’deki uygulamaları andırmaktaydı: Rıza Han, başbakan olduktan sonra büyük bir savaşıma girişmişti. Bu savaşımın birinci boyutunu tam bağımsız bir ulus – devlet yaratma, ikinci boyutunu da siyasal ve sosyal alanlarda Batılı kimi kurum ve kuralları benimseme oluşturuyordu³⁶.

Coğrafyanın sağladığı yakınlık da bir avantaj olarak hesaba katılırsa Türkiye ve İran arasında bir etkileşimin yaşanma olasılığı yüksek gözükmekteydi. Bu etkileşimde Türkiye’nin baskınlığı ve etkileşimin ağırlık noktasını oluşturduğu da son derece açıktı. Bir diğer deyişle, Türkiye’de yaşananlar İran için model olabilirdi; çünkü Türkiye, İran’dan daha önce işe başlamıştı. Ancak burada şunun da altını çizmek gerekir ki, İran’da Rıza Han’ın önderliğinde gelişen ve “Batılılaşma” adını verebileceğimiz hareket, kimi noktalarda Türkiye’dekiyle benzerlikler gösterse de başlangıç biçimi olarak Türkiye’dekinden kopuk ve bağımsızdı³⁷. Bu nedenle Türkiye’nin model olma özelliği, İran’daki Batılılaşma hareketinin başlangıcı için söz konusu değildi. Bu

³⁴ Bu konuyla ilgili olarak bkz. Toktamış ATEŞ; *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 2000, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

³⁵ Gökhan ÇETİNSAYA; “*Milli Mücadele’den ...*”, a.g.m., s. 769 – 770.

³⁶ Oral SANDER (Ed.); a.g.e., s. 357 ve Fahir ARMAOĞLU; a.g.e., s. 209.

³⁷ İskender GÖKALP ve François GEORGEON; a.g.e., s. 88.

özellik, ancak başlangıcı izleyen dönemdeki uygulamalar özelinde devreye girebilirdi ve gerçekleşme de genel hatlarıyla böyle olmuştu³⁸.

Bu sürecin, birbirini izleyen iki farklı biçimde yaşandığını öne sürmek, kanımızca, hatalı olmayacaktır. Birincisinde Türkiye, ikincisinde İran, görece olarak daha etkindi. Türkiye'nin görece etkinliği, Türkiye'nin İran'a Türk Devrimi'nin kimi kazanımlarını benimsetme çalışmaları kapsamında anlam buldu. Bu noktada, eğer Türkiye'den bakarsak, bir anlamda "modelin ihracı" söz konusuydu. İran'ın görece etkinliğiyle özellikle Rıza Han'ın çabalarıyla Türk Devrimi'nin kimi kazanımlarını İran'a uyarlamak biçiminde kendini gösterdi. Bu noktadaysa İran'dan bakışla "modelin ithali" gündeme geldi.

Türkiye: "Cumhurreisliği Şahlığa Tercih Edilsin"

İlişkilerin benzer amaçların belirleyiciliğindeki boyutu, Rıza Han'ın şahlığını ilan edişine kadar olan dönemde, daha çok, Türkiye'nin İran'da cumhuriyet ilanını destekleyen çabaları çerçevesinde gelişmişti. 29 Ekim 1923 tarihinde rejiminin cumhuriyet olduğunu ilan eden Türkiye, İran'da 18. yüzyıldan beri hüküm süren Kaçar Hanedanı'nın devrilme olasılığının yüksek olduğunu görmekteydi. Bu bakımdan Türkiye, İran'da da cumhuriyet ilan edilebileceğini hesaplıyor, ayrıca bunu arzu da ediyordu. Türkiye, bu arzusunu, Mustafa Kemal'in ağzından Tahran Büyükelçisi Muhittin [Akyüz] Paşa aracılığıyla Rıza Han'a duyurmakta gecikmedi. Birkaç kez Rıza Han'la İran'da cumhuriyet ilan edilmesi konusunda görüşen Muhittin [Akyüz] Paşa, Türkiye'ye, Rıza Han'ın cumhuriyet ilanına sıcak yaklaştığını iletmekteydi. Ayrıca İranlı aydınlar da, İran'da cumhuriyet ilan edilmesi yönünde yoğun bir çaba içine girmişlerdi. İran'dan gelen bu bilgiler, Türkiye'nin İran'da cumhuriyet ilanı arzusunu, bir beklentiye dönüştürmekte gecikmedi³⁹.

Türkiye bu beklenti içindeyken, Muhittin [Akyüz] Paşa 1925 yılının Mayıs ayında Türkiye'nin Tahran büyükelçiliğinden ayrıldı ve bu göreve – daha önce değinildiği gibi – Memduh Şevket [Esental] Bey atandı. Türkiye, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla 7 Kasım 1925 tarihinde Memduh Şevket [Esental] Bey'e gizli bir yönerge verdi. Bu yönergede Rıza Han'ın "cumhurreisliğini şahlığa tercih etmesi"nin İran'ın çıkarları için daha uygun olacağı belirtiliyor ve bunun

³⁸ Kimi örnekleri için Amin SAIKAL; "Kemalism: Its Influences on Iran and Afghanistan", *International Journal of Turkish Studies*, C. 2, S. 1, İlbahar – Yaz, 1981, s. 25, 28 – 29 ve Pierre OBERLING; "Atatürk and Reza Shah", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları Bildiriler 21 – 23 Eylül 1987)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 651 – 652.

³⁹ Bilal N. ŞİMŞİR; *Bizim ...*, a.g.e., s. 86 – 87 ve Oral SANDER (Ed.); a.g.e., s. 357.

Rıza Han'a bildirilmesi isteniyordu⁴⁰. Yönergenin içeriği, bir bakıma, Türkiye'nin İran'da cumhuriyet ilan edilmesi yönündeki beklentisinin zayıfladığına bir işaret gibiydi: "Cumhurreisliği şahlığa tercih edilsin" tümcesi; şahlığın, cumhuriyet karşısında güçlü bir alternatif olarak algılandığını göstermekteydi.

Rıza Han'ın 29 Kasım 1925 tarihinde Memduh Şevket [Esendal] Bey'le yaptığı görüşme Türkiye'nin İran'da cumhuriyet ilanına ilişkin tüm beklentilerini neredeyse ortadan kaldırdı. Rıza Han, bu görüşmede, yapılması gereken pek çok iş olmasından, bu işleri yapacak insanların yokluğundan ve özellikle de İngilizlerden yakılarak;

"Cumhuriyet ilanının yine onların [İngilizler] muhalefetine uğradığını, nihayet aleyhte büyük bir tertibat yaptıklarını anladığını ve bunun üzerine harekete mecbur olup Kaçar sülalesini [ülke dışına] çıkardığını fakat hala İngilizlerin şiddetle kendi aleyhinde bulduklarını, eğer fesat çıkaracak bir taraf bulsalar hiç tereddüt etmeyeceklerini, fakat bulamadıklarını ve [bu nedenle] kendisinin ayan ve zadegan ve melak ve molla gürhundan sakınmak mecburiyetinde olduğunu"

anlatıyor ve bu koşullar altında cumhuriyet ilanına teşebbüs edemeyeceğini, ancak kendi şahlık döneminin Kaçar dönemine benzemeyeceğini ekliyordu⁴¹.

Kuşkusuz, Rıza Han'ın cumhuriyeti ilan edememesinin türlü nedenleri vardı. Bu nedenler arasında en belirleyici olanlardan biri, Rıza Han'dan yapılan ve yukarıda aktarılan alıntıda da altı çizildiği gibi, İngiltere'nin etkisi çevresinde biçimlenmekteydi: İngiltere, İran'da cumhuriyet ilanının, SSCB lehine bir durum oluşturup Rusya'yla İran üzerinde yaşadığı çekişmede kendisini güçsüz düşüreceğini hesaplıyor, bu nedenle de İran'daki cumhuriyet ilanı çabalarını baltalama yoluna gidiyordu... Rıza Han'ın cumhuriyeti ilan edememesiyle ilgili bir başka belirleyici neden de, İran'da cumhuriyet ilanını arzulamasına karşın, Türkiye'den kaynaklanmıştı. 3 Mart 1924 tarihinde hilafeti kaldıran Türkiye, kendi devrimi açısından çok önemli bir dönemeci başarıyla geçiyor, ancak İran'da cumhuriyet ilanına varabilecek gelişmelerin önüne de en büyük engellerden birini koyuyordu. Cumhuriyete karşı olan İran'daki gerici çevreler, Türkiye'deki bu gelişmeyi bir koz olarak kullanmayı ihmal etmediler: Bu gelişme, cumhuriyet rejiminin kaçınılmaz bir sonucuydu!..

Aslında TBMM'nin hilafeti kaldırdığı dönemde, hilafet kurumu tüm gücünü ve etkinliğini yitirmiş durumdaydı. Bunun en somut örneği I. Dünya

⁴⁰ Bilal N. ŞİMSİR (Haz.); Atatürk ve Yabancı..., a.g.e., s. 440.

⁴¹ Konuşma ve metindeki alıntı için Memduh Şevket ESENDAL; Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar, Ankara 1999, Bilgi Yayınevi, s. 53 – 54.

Savaşı sırasında görülmüş; halifenin cihat ilanını ciddiye alan olmadığı gibi, Osmanlı Devleti güney cephesinde Müslüman Araplar tarafından, deyim yerindeyse arkadan vurulmuştu. Ayrıca hilafet kurumunun Osmanlılar tarafından gasp edildiği yönündeki tartışmaların da etkisi sürmekteydi. Bu türden bir ortamda, TBMM'nin hilafeti kaldırmasının İslam dünyasında çok büyük bir etki yaratmaması beklenirdi. Ancak tüm bunlara karşın bu gelişme, İslam dünyasında kimi etkilere neden olmakta gecikmedi⁴². Konumuz bağlamında İran'da yaşanan etkiyse İran'daki tutucu çevrelerin, Türkiye'deki bu olayı, cumhuriyete karşı bir koz olarak kullanmaları çerçevesinde biçimlendi⁴³: Türkiye'deki olaylardan, – halifelik kurumunun Sünni içeriğine karşın – kaygı duyan ya da bunu fırsat bilen gerici çevreler, cumhuriyete karşı şiddetli bir kampanyaya giriştiler⁴⁴. Bu kampanya, Rıza Han'ın otoritesini derinden sarstı; öyle ki Rıza Han, 22 Mart 1924 günü Meclis'e girmesini engelleyen kalabalığa ateş açtırmak, daha sonra da Tahran'ı terk etmek durumunda kaldı. Bunun sonrasında dini merkez Kum'a giderek 1 Nisan 1924 tarihinde bir bildiri yayınlayan Rıza Han, İran'da cumhuriyet rejimine karşı olduğunu dile getirdi⁴⁵. 31 Ekim 1925 tarihinde İran'da Kaçar Hanedanı sona erdirildi, 12 Aralık 1925 tarihinde de Rıza Han "Pehlevi Hanedanı"nı kurarak şahlığını ilan etti⁴⁶.

Rıza Han, şahlığını ilan ettikten kısa bir süre sonra, 27 Aralık 1925 tarihinde Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esendal] Bey'i kabul ederek, cumhuriyeti neden ilan edemediğini anlattı: Rıza Han, cumhuriyeti, yenilikçi düşüncelerden vazgeçtiği için değil, bunun çetin bir iş olmasından dolayı ilan edememişti; ancak cumhuriyet rejimi olmadan da İran'ı kurtarabileceğini, İran'ın Türkiye'yle olan ilişkilerini geliştirebileceğini düşünüyordu⁴⁷.

İzleyen gelişmeler, Türkiye – İran ilişkileri bakımından Rıza Han'ın beklentilerine çok aykırı olmadı. Mustafa Kemal, 5 Ocak 1926 tarihinde çektiği

⁴² Halifeliğin kaldırılmasının İslam dünyasındaki etkileriyle ilgili olarak Seçil AKGÜN; Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924 – 1928), Ankara 1985, Turhan Kitabevi, s. 206 – 214, Bilal N. ŞİMŞİR; Doğunun Kahramanı Atatürk, Ankara 1989, Bilgi Yayınevi, s. 107 – 193 ve Namık Sinan TURAN; Hilafetin Tarihsel Gelişimi ve Kaldırılması, İstanbul 2004, Altın Kitaplar, s. 263 – 290.

⁴³ Arnold J. TOYNBEE; 1920'lerde Türkiye'de Hilafetin İlgası, Çev. Hasan AKTAŞ, İstanbul 2000, Yöneliş Yayınları, s. 27 – 28.

⁴⁴ İskender GÖKALP ve François GEORGEON; a.g.e., s. 34.

⁴⁵ Oral SANDER (Ed.); a.g.e., s. 357, Baki ÖZ; İslam Dünyası ve Kemalizm, İstanbul 1996, Can Yayınları, s. 74 ve Gökhan ÇETİNSAYA; a.g.m., s. 788 – 789.

⁴⁶ Elton L. DANIEL; The History of Iran, London 2001, Greenwords Press, s. 134 – 135.

⁴⁷ Memduh Şevket ESENDAL; a.g.e., s. 74 ve Bilal N. ŞİMŞİR; Bizim ..., a.g.e., s. 88.

bir telgrafla Rıza Han'ın şahlığını içten ve büyük ümitlerle kutladı⁴⁸. Ardından da Rıza Han'ın "taç giyme töreni"nde Türkiye'nin "özenle" temsil edilmesi sağlandı...

Türkiye, 25 Nisan 1926 tarihinde yapılan Rıza Han'ın taç giyme törenine, gösteri uçuşu yapacak iki askeri uçak gönderdi. 3 Mayıs 1926 tarihinde Ankara'dan yola çıkıp Tahran'a ulaşan uçaklar, törende "kusursuz" bir gösteri uçuşu yaptılar. Rıza Han da tören sırasında Türk pilotlarını kabul ederek, teşekkürlerini sundu... Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esental] Bey, 27 Mayıs 1926 tarihli raporunda, iki Türk uçağının başarılı uçuşlarıyla Türk pilotlarının İran'da buldukları sıradaki davranışlarının, beklenenden çok daha fazla olumlu etki yaptığını bildiriyor ve "*bu seyahati, devletimizin buradaki mevkii hesabına bir muvaffakiyet olarak kaydederim*" diyordu⁴⁹. Törende Mustafa Kemal'in armağanı olan bir değerli kılıç da Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esental] Bey aracılığıyla Rıza Han'a sunuldu. Değerli taşlarla süslü bu kılıcın, I. Dünya Savaşı sırasında, Afganistan Emiri Habibullah Han'a armağan edilmesi kararlaştırılmış; ancak Habibullah Han'ın öldürülmesi nedeniyle bu, gerçekleştirilememişti. 28 Nisan 1926 tarihli bir kararnameyle söz konusu kılıcın, taç giyme töreni sırasında, Rıza Han'a Mustafa Kemal adına armağan edilmesi karara bağlanmıştı. Rıza Han, kılıcı "*bu, yalnız bir dost yadigarı değil, bir kardeş yadigarıdır, nezdimizde mevkii büyüktür*" sözleriyle kabul etti⁵⁰. Rıza Han'ın Saray Bakanı Timurtaş da Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey'e hitaben yazdığı mektupta, Mustafa Kemal tarafından armağan edilen kılıcın, Rıza Han'ın "mucibi meserret hatıraları" olduğunu belirtti⁵¹...

Rıza Han'ın taç giymesiyle artık, Türk Devrimi'nin İran için bir model olması çerçevesinde Türkiye'nin görece etkin olduğu dönem, bir diğer deyişle Türkiye'den bakışla "modelin ihracı" dönemi, büyük ölçüde noktalanmış oluyordu. Bundan sonraki dönemde, İran'dan bakışla "modelin ithali" belirleyicilik kazandı: İran, Rıza Han'ın kişiliğinde simgelenebilecek çabalarla, Türk Devrimi'nin kimi kazanımlarını İran'a uyarlama sürecine girdi. Bu türden bir çabanın çıkış noktasını, kuşkusuz, öncelikli olarak bu kazanımları anlamak oluşturmaktaydı. Bu yöndeki en önemli adım da Rıza Han'ın Türkiye ziyaretiyle atıldı.

⁴⁸ Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); Atatürk ve Yabancı..., a.g.e., s. 441. Şimşir, telgrafın aslı üzerinde tarih bulunmadığını, ancak telgrafın 5 Ocak 1926 günü çekildiğini sandığını not etmiştir.

⁴⁹ Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); a.g.e., s. 445 – 446. ve Bilal N. ŞİMŞİR; Bizim ..., s. 94 – 95.

⁵⁰ a.g.e., s. 92 – 95 ve Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); Atatürk ve Yabancı..., s. 445.

⁵¹ Söz konusu mektubun tam metni için bkz. Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); a.g.e., s. 446 – 447.

Rıza Han: “Bir Mustafa Kemal’i Bir de Oğlumun Görmek İçin Sabrım Kalmadı”

Rıza Han’ın Türkiye ziyaretine ilişkin öneri, ziyaretin gerçekleştiği biçime çok uygun olmasa da Mustafa Kemal’den gelmişti. 18 Haziran 1932 tarihinde, o sırada İstanbul’da bulunan Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi Hüsrev [Gerede] Bey’i kabul eden Mustafa Kemal, Hüsrev [Gerede] Bey’e Rıza Han’la “şahsen tanışmak” istediğini; ancak kendisinin İran’a bir ziyaret yapmasına olanak bulunmadığını, Rıza Han’ın da Türkiye’ye gelmek için olanak yaratamayacağını düşündüğünü, bu durumda en iyi yolun sınır bölgesinde buluşmak olduğunu anlatmış, Hüsrev [Gerede] Bey’den bunları Rıza Han’a aktarmasını istemişti. Hüsrev [Gerede] Bey, Tahran’a döndükten sonra, Mustafa Kemal’in önerisini Rıza Han’a iletti⁵². Rıza Han, Mustafa Kemal’in bu önerisine yanıt olarak, kendisinin de Mustafa Kemal’le “şahsen tanışmak” istediğini söylüyor ve

“Ben esasen Gazi Hazretleri’ni Ankara’da makamlarında resmen ziyaret etmek karardıym. Fakat bu arzumu iki, nihayet üç sene sonra mevkii fiile koyabilirim. Maahaza bundan evvel önümüzdeki sene tesadüfi bir şekilde hudut üzerinde buluşmak ve tanışmak fikrinizi pek tasvib ederim. Gazi Hazretleri’nden vaki olacak işarete intisaren müştaki olduğum böyle bir mülakata hazırım”⁵³

diye de ekliyordu. Hüsrev [Gerede] Bey, bu durumu 8 Eylül 1932 tarihinde Ankara’ya rapor etti. Daha sonra Hüsrev [Gerede] Bey’in bir raporu daha Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Ankara’ya ulaştı. 1933 yılının Ocak ayında iletilen bu raporda, Rıza Han’ın şu sözlerine yer veriliyordu:

“Sabırlı bir adam olduğum malumdur. Fakat iki şeyde sabrım kalmamıştır. Biri Avrupa’daki oğlumun görmek, diğeri dostum sevgili Gazi Hazretleri’yle buluşmak ve tanışmak. Bunun için kararım 18 ay kadar sonra, yani gelecek yaz doğrudan Ankara’ya giderek evvela Türkiye Reiscumhuru Gazi Hazretleri’ne resmi ziyaret yapmak, ondan sonra hususi bir şekilde İsviçre’deki oğlumun görmektir. Başka hiçbir ecnebi devlete resmi ziyaret yapacak değilim.”⁵⁴

Hüsrev [Gerede] Bey, Dışişleri Bakanlığı’na 1933 yılının Ekim ayında yazdığı rapordaysa Türkiye’yi ziyaret eden İran Dışişleri Bakanı Kazimiye’nin Rıza Han tarafından kabul edildiğini ve bu görüşmede Rıza Han’ın

⁵² Rıdvanebeyoğlu Hüsrev GEREDE; a.g.e., s. 263 – 264.

⁵³ a.g.e., s. 264.

⁵⁴ Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); a.g.e., s. 474 ve Atatürk’ün Milli Dış Politikası (1923 – 1938), C. 2, Ankara 1981, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 219 – 220.

Kazimiye'ye, Mustafa Kemal'in, kendisinin Ankara'ya yapmak istediği resmi ziyaretle ilgili bir şey söyleyip söylemediğini sormuştu. Raporunda bu görüşmeyi Kazimiye'nin ağzından aktaran Hüsrev [Gerede] Bey, yine Kazimiye'nin ağzından Rıza Han'ın Ankara'ya yapacağı resmi ziyaretle ilgili davet beklediğini ekliyordu⁵⁵. Türkiye, aslında Dışişleri Bakanlığı'nın ağzıyla ve İran'ın Ankara Büyükelçisi Forugi Han aracılığıyla resmi daveti yapmıştı. Ancak Hüsrev [Gerede] Bey'in son raporundan yola çıkılarak, davet 24 Ekim 1933 tarihinde bizzat Mustafa Kemal'in ağzından yineleni. Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği'ne çektiği telgrafta; " ... *Reisicumhur Hazretleri'nin, Şah Hazretleri'ni ilkbaharda Ankara'da bulunmak üzere davet ettiklerini ...*" bildiriyordu⁵⁶...

II. Rıza Han'ın Türkiye Ziyareti

II.1. Ziyaret Öncesi ve Sınırdan Ankara'ya

Rıza Han'ın Türkiye ziyareti, yukarıda da değinildiği gibi, Rıza Han'ın kişiliğinde simgelenebilecek çabalarla Türk Devrimi'nin kimi kazanımlarını İran'a uyarılma sürecinin en önemli adımlarından biriydi ve bu anlamda, İran'dan bakışla "modelin ithali" süreci söz konusu oluyordu. Ancak bu, söz konusu sürecin, yalnızca Rıza Han'ın kişiliğinde simgelenen çabaların yarattığı etkiyle işlediğini göstermemekteydi. Bu süreç içinde, ağırlık ve belirleyicilik Rıza Han'ın kişiliğinde simgelenen çabalarda olmakla birlikte, kuşkusuz, Türkiye'nin de "modeli ihraç" yönünde bir çabası olacaktı. Bunun ilk izleri, ziyaret öncesindeki hazırlıklarda görüldü. Türkiye, Rıza Han'ın gerçekleştireceği bu ziyaret için büyük bir özenle hazırlandı. Özellikle 1934 Mayıs'ının ortalarından itibaren, Rıza Han'ın Türkiye – İran sınırından Ankara'ya ulaşacağı güzergah üzerinde bulunan Iğdır, Kars, Erzurum, Gümüşhane, Trabzon ve Samsun kentlerinde, caddeler, sokaklar yenilendi, büyük meydanlara, merkezi yerlerdeki çeşitli noktalara taklar kuruldu, ziyaret gününün yaklaşmasıyla birlikte de adı geçen tüm kentler Türk ve İran bayraklarıyla donatıldı. Rıza Han'ın ve beraberindekilerin geceleri kalacağı mekanlar da seçildi, hazırlandı. Benzer bir biçimde Ankara'da da hazırlıklar vardı. Kentin caddeleri, sokakları neredeyse baştan – aşağı yenilenmiş, taklar kurulmuş ve hemen hemen her noktaya Türk ve İran bayrakları asılmıştı. Rıza Han, Ankara'da bulunduğu süre içinde Halkevi'nde ağırlanacak olduğundan, burası da özenle hazırlanmış, bizzat Mustafa Kemal'in denetiminden geçmişti⁵⁷.

⁵⁵ Bilal N. ŞİMŞİR (Haz.); a.g.e., s. 474.

⁵⁶ a.g.e., s. 477.

⁵⁷ *Cumhuriyet*, 15/06/1934, s. 5.

İstanbul da benzer hazırlıklara konu oluyordu. Cadde ve sokaklarda yenileme çalışmaları sürmekte, Galata Köprüsü başta olmak üzere, çeşitli yerlere taklar kurulmaktaydı. Rıza Han'ın, Dolmabahçe Sarayı'nda konuk edilebileceği konuşuluyor olsa da – ki böyle olacaktır –, Pera Palas Oteli'nde kalma olasılığı göz önünde bulundurularak otel, “büyük misafir” için hazırlanıyor, Rıza Han'a ayrılan odaya İran halıları döşeniyordu⁵⁸.

Ayrıca Rıza Han'a verilecek çeşitli armağanların hazırlık çalışmaları da başlatılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının 10. yıldönümünde basılan hatıra madalyalarını tasarlayan Zeynel [Saray] Bey, bir tarafında Rıza Han'ın, diğer tarafında Mustafa Kemal'in kabartma resimlerinin yer aldığı bir hatıra madalyasının yapımını sürdürüyor, Kayseri'deki uçak fabrikasında da Rıza Han'a armağan edilmesi kararlaştırılan bir uçağın tamamlanması için çalışılıyordu⁵⁹.

Rıza Han'ın ziyaretine ilişkin resmi program 26 Mayıs 1934 günü kamuoyuna açıklandı. Programa göre Rıza Han, 10 Haziran 1934 günü sabah saatlerinde Gürcübulak'tan Türkiye sınırına giriş yapacak ve Beyazıt – Iğdır – Kağızman – Kars – Horasan – Erzurum – Bayburt – Gümüşhane üzerinden Trabzon'a, Trabzon'dan da Yavuz Zırhlısı'yla Samsun'a gelecekti. Programda, Rıza Han'ın Samsun'dan özel bir trenle alınıp 16 Haziran günü Ankara'ya ulaştırılacağı, 19 Haziran'a kadar Ankara'da kalacağı ve 20 Haziran'da da İstanbul'da olacağı belirtilmekteydi⁶⁰.

Gerçekten de Rıza Han, 10 Haziran günü sabah saat 9'da Türkiye – İran sınırında bulunan Gürcübulak'tan, beraberindeki heyetle⁶¹ Türkiye'ye giriş yaptı. Rıza Han'ın sınırdan Türkiye'ye giriş yapacağı noktaya Türk ve İran bayraklarının renklerini taşıyan büyük bir tak kurulmuş, üzerine de “hoş

⁵⁸ Bu hazırlıklarla ilişkin bilgileri 17/05/1934 – 9/06/1934 tarihleri arasında yayınlanmış *Cumhuriyet* gazetelerinden aldık.

⁵⁹ *Cumhuriyet*, 03/06/1934, s. 1 ve *Cumhuriyet*, 06/06/1934, s. 1 ve 5.

⁶⁰ *Cumhuriyet*, 27/05/1934, s. 1 ve 4.

⁶¹ Rıza Han'ın beraberinde bulunan heyette, Dışişleri Bakanı Mirza Seyid Baghir Han Kazımi, Şahinşahi Türkiye Büyük Elçisi Mirza Sadık Han Sadık, Saltanat İç Teşrifat Dairesi Müdürü Mirza Hüseyin Han Samii, Saltanat Dış Teşrifat Dairesi müdürlerinden Hüseyin Kuli Han Nizam Karagözlü, Ferik Amanullah Mirza Cihanbani, Mirliva Abdürrıza Han Afhami, Mirliva Sadık Han Kupal, Miralay Hasan Han Arfa, Saltanat Dış Teşrifat Dairesi üyelerinden Mirza Yusuf Han Şakrai, Yüzbaşı Doktor Hüseyin Ali Han Esfendiyari, Dışişleri Bakanlığı Teşrifat Dairesi müdürlerinden Mirza Abbas Han Feruher, Yüzbaşı Mahmut Mirza Husrevani, Dışişleri Bakanı özel kalem müdürlerinden Mirza Hüseyin Han Kuds, Yüzbaşı Ali Asgar Han Müzeyyeni, Yüzbaşı Abdullah Mirza Zilli, Genelkurmay Kalemî üyelerinden Esedullah Han Arfa ve Mülazımı evel Mohsen Han Gademi'yle Rıza Han'ın özel kalem müdürü Mirza Hüseyin Han Şukuk yer almıştı. *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 12 – 13.

geldiniz” anlamını taşıyan Farsça “*hoş amedi*” yazılmıştı⁶². Takın bir tarafında bir İran piyade taburu, diğer tarafında da bir Türk piyade taburu bulunuyordu. Rıza Han, sınırdan Türkiye’ye girip taburları denetledikten sonra, Türk ve İran ulusal marşları çalındı, 21 pare top atışı yapıldı. Rıza Han’ı Mustafa Kemal adına karşılayan Ali Sait [Akbatuğan] Paşa⁶³, karşılama töreninde bulunanları tek tek Rıza Han’a tanıttı. Ardından bölgede kurulan çadırlarda bir süre dinlenilip yemek yendi ve Beyazıt üzerinden Iğdır’a doğru yola çıkıldı⁶⁴.

Rıza Han, 10 Haziran akşamı Halkevi salonunda kendisi onuruna verilen ziyafete katıldı, geceyi de eski milletvekillerinden fabrikatör Ali Bey’in evinde geçirdi⁶⁵. 11 Haziran sabahı Rıza Han ve beraberindekiler, Kars’a gitmek üzere Iğdır’dan ayrıldı. Yolda Aras ırmağı üzerinde yapılmakta olan baraj inşaatını ve Ekonomi Bakanlığı’nın Tuzlucu’da yaptırdığı altın sondaj çalışmalarını inceleyen Rıza Han, Kağızman’da da bir mola verdi. Bir başka molaysa Kars’a 10 kilometre mesafede bulunan Vladikars köyü yakınlarında oldu. Bu bölgede, Ali Sait [Akbatuğan] Paşa’dan 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı’nda (93 Harbi) Kars’ta yapılan savunmaya ve Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi Hüsrev [Gerede] Bey’den de I. Dünya Savaşı’ndaki Kars Harekatı’na ilişkin bilgi alan Rıza Han⁶⁶, Kars’a vardığında saat akşamüstü 5 dolaylarındaydı. Rıza Han, Kars’a girişinde törenle ve top atışlarıyla karşılandı. *Anadolu Ajansı*, geçtiği haberde, “[Kars’a] kazalardan, köylerden ve çok uzak yerlerden misafirler gelmiştir. Oteller, evler, kahveler bunlarla dolmuştur. Kars bu kadar kalabalığı hiç görmemiştir. Caddeler bu insan kalabalığını almayacak kadar doludur” bilgisini veriyordu⁶⁷... Rıza Han, 11 Haziran gecesini Kars’taki Valikonağı’nda geçirdi, 12 Haziran sabahı da erken saatlerde Erzurum’a doğru yola çıktı⁶⁸.

Rıza Han: “Türkiye’nin Güzel Toprağında Çok Mutluyum”

Kars – Erzurum yolu üzerinde, Aras Irmağı kıyısında bulunan Horasan yakınlarındaki bir bölge mola için düzenlenmiş, bölgede dinlenme amaçlı 40 çadır kurulmuş, öğle yemeği hazırlanmıştı. Rıza Han, burada dinlenip yemek yerken, çevresinde bulunanlardan Horasan’dan geçen Türk – İran transit yolu hakkında çeşitli bilgiler aldı ve İran’da çadır bezi üreten bir fabrika

⁶² *Cumhuriyet*, 10/06/1934, s. 1.

⁶³ Ali Sait [Akbatuğan] Paşa’nın buradaki hoş geldiniz içerikli konuşması için *Cumhuriyet*, 12/06/1934, s. 6.

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 11/06/1934 s. 1 ve 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 8.

⁶⁵ *Cumhuriyet*, 11/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 8 – 9.

⁶⁶ *Cumhuriyet*, 12/06/1934, s. 1 ve 6 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 9 – 10.

⁶⁷ *Cumhuriyet*, 12/06/1934 s. 6 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 10.

⁶⁸ *Cumhuriyet*, 13/06/1934, s. 1 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 10 – 11.

kurduklarını, ancak kesin bir çadır biçiminde karar kılamadıklarını, bu nedenle çadırların ilgisini çektiğini çevresine anlatarak çadırları inceledi⁶⁹. Erzurum'a varıldığında saat akşamüstü 4 buçuk dolaylarındaydı. Erzurum da, aynı Kars gibi, olağandışı bir kalabalığa ev sahipliği yapmaktaydı ve yine Kars gibi Rıza Han'ı törenle ve top atışlarıyla karşılıyordu. 12 Haziran gecesini Erzurum Valikonağı'nda geçiren Rıza Han⁷⁰, Mustafa Kemal'in ziyaretle ilgili telgrafını burada aldı. Mustafa Kemal telgrafında, Rıza Han'la görüşmeyi özlemle beklediğinin altını çizmişti. Rıza Han'sa Mustafa Kemal'in bu telgrafına verdiği yanıtta, "Türkiye'nin güzel toprağında" kendisine gösterilen "fevkalade dostane hüsnü kabul"e minnettarlığını belirtti⁷¹.

13 Haziran sabahı, Erzurum'dan Gümüşhane'ye doğru hareket edildi⁷². Aynı saatlerde Rıza Han'ı Trabzon limanından alıp Samsun'a götürecek olan ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza [Soyak] Bey ve Ordu Müfettişi Fahrettin [Altay] Paşa'dan oluşan heyeti taşıyan Yavuz Zırhlısı da Mecidiye Kruvazörü, Kocatepe, Adatepe, Tınaztepe ve Zafer torpidolarıyla birlikte Trabzon açıklarına gelmiş ve Trabzon limanına demirlemiş bulunuyordu⁷³.

Rıza Han, 13 Haziran gecesini Gümüşhane'deki Valikonağı'nda geçirerek, 14 Haziran sabahı Trabzon'a doğru yola çıktı. Rıza Han'ın Gümüşhane – Trabzon yolculuğu sırasında Ardasaharşit deresine hakim bir nokta, Zigana geçidinin 2 bin 100 rakımlı tepesi ve Hamsiköy, dinlenmek için mola verilen noktalar oldu. Bu arada, Yavuz Zırhlısı'yla Trabzon'a gelmiş bulunan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza [Soyak] Bey ve Ordu Müfettişi Fahrettin [Altay] Paşa otomobillerle Maçka'ya geçmişlerdi. Rıza Han ve beraberindekiler de Maçka'ya varınca burada küçük bir karşılama töreni yapıldı. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey, Rıza Han'a Mustafa Kemal'in kendilerini sabırsızlıkla beklediğini iletti; Ordu Müfettişi Fahrettin [Altay] Paşa da kendisinin Mustafa Kemal tarafından mihmandarlıkla görevlendirildiğini ve donanmanın Samsun'a kadar "emirlerine amade" olduğunu arz etti⁷⁴.

⁶⁹ Cumhuriyet, 13/06/1934, s. 1 ve Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 11.

⁷⁰ Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 11 – 12. Mustafa Kemal'in telgrafi için ayrıca Atatürk'ün Söylev ve ..., a.g.e., s. 629.

⁷¹ Telgraflarla ilgili olarak Cumhuriyet, 14/06/1934, s. 1 ve Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 12.

⁷² Cumhuriyet, 14/06/1934, s. 1.

⁷³ Cumhuriyet, 12/06/1934, s. 6, Cumhuriyet, 14/06/1934, s. 3 ve Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 14.

⁷⁴ Cumhuriyet, 15/06/2004, s. 1 ve 5.

Trabzon'a varıldığında saat sabah 9 buçuk dolaylarındaydı. Trabzon'da halkın yoğun katılımının olduğu bir törenle karşılanan Rıza Han, bir süre dinlenip, yemek yedikten sonra Yavuz Zırhlısı'yla Samsun'a doğru hareket etti. Yavuz Zırhlısı'na Mecidiye Kruvazörü, Kocatepe ve Adatepe torpidoları eşlik ediyor; zaman zaman Mecidiye Kruvazörü'yle torpidolar Yavuz Zırhlısı'nın dümen suyuna girerek onu izliyor, zaman zaman da zırhlının çevresinde saf tutuyor, mürettebatsa çimariva* yaparak Rıza Han'ı selamlıyordu⁷⁵. Rıza Han, Yavuz Zırhlısı'ndaki yolculuğunun ardından 15 Haziran sabahı saat 8'de Samsun limanına vardı ve aynı gün, Samsun'dan, kendisine ayrılan özel bir trenle Ankara'ya doğru yola çıktı. Zile, Tokat, Amasya ve Kayseri üzerinden giden tren, durduğu her yerde törenlerle ve halkın coşkun gösterileriyle karşılanarak, 16 Haziran günü Rıza Han'ı Ankara'ya ulaştırdı⁷⁶.

II.2. Ankara'da

Ankara'da günlerden beri süren karşılama töreni hazırlıkları tamamlanmıştı. Ankara'nın yaşadığı tarihi günü *Anadolu Ajansı* şu satırlarla betimliyordu: “ ... Bugün Ankara ilk saatlerden beri büyük günlere mahsus bir fevkaladelik arz ediyor... Şehirden istasyona doğru olan caddeler gittikçe artan bir kesafetle istasyona doğru inen halk kabileleriyle dolu... Yalnız şehirden değil civar köylerden, yakın kasabalardan gelmiş binlerce Türk vatandaşı, ulu gazilerinin misafiri Ala Hazreti Şehinşahi'nin Ankara'ya kudumünü selamlamak için akın akın istasyona doğru iniyor...”⁷⁷ Ankara istasyonu çevresi de son derece kalabalıktı. Düzeni sağlamak için atlı ve yaya polislerden oluşan kalabalık bir ekip görev yapıyor, belli bir hattın ötesine geçiş izni verilmiyor; alınan önlemler gereği alan, yalnızca otomobillerin geçebileceği biçimde boş tutuluyordu. Alanın içinde askeri bir ihtiram [saygı] kıtası, onların yanında da yine askeri bir bando yer almıştı. Öğleden sonra saat 2'yi izleyerek törene katılacak protokol yavaş yavaş alana gelmeye başladı. Törene katılacaklar için, frak, beyaz yelek ve silindir şapka zorunlu tutulmuştu. Töreni yöneten Dışişleri

* Denizciliğe özgü bir selamlama biçimidir ve daha çok devlet büyüklerinin karşılanmasında, uğurlanmasında vb. kullanılır. Çimariva sırasında, geminin tüm mürettebatı, birer adım arayla küpeşteye (geminin yan tarafı) dizilir. Mürettebat keplerini sağ eline alarak, sol koltuk altına koyar. Selamlamaya geçildiğinde, sağ eldeki kep, yerden yaklaşık 150 derece açı yapacak bir biçimde havaya kaldırılır ve hızla yine sol koltuk altına konur. Selamlama sona erene kadar bu, tempolu bir biçimde tekrarlanır ve yine tempolu bir biçimde selamlama sona erene kadar “sağ ol, sağ ol” diye bağırılır.

⁷⁵ *Cumhuriyet*, 15/06/2004, s. 5.

⁷⁶ *Cumhuriyet*, 16/06/1934, s. 3.

⁷⁷ *Cumhuriyet*, 17/06/1934, s. 1 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 15.

Bakanlığı yetkilileri, protokolden olanları daha önceden belirlenmiş yerlere götürüyor, herhangi bir aksaklığın yaşanmaması için yoğun çaba harcıyordu⁷⁸.

Mustafa Kemal, 2 buçuğa doğru istasyona geldi. TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Paşa, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi [Çakmak] Paşa'yla diğer askeri ve sivil önde gelenler de tören alanındaki yerlerini almıştı. Rıza Han'ı taşıyan trenin istasyona varmasına 2 dakika kala, Mustafa Kemal, Rıza Han'ın bulunduğu vagonun duracağı noktaya ilerledi. Bundan kısa bir süre sonra tren, keskin ve uzun bir düdük çalarak gelişini haber verdi. Ardından da trene saniye saniye yönlendirme yapılarak, trenin Rıza Han'ın yer aldığı vagonunun tam Mustafa Kemal'in bulunduğu noktada durması sağlandı. Vagonun kapısı açıldığında Rıza Han görüldü. Mustafa Kemal, hemen ilerleyerek konuşunun elini sıktı ve yaptığı kısa konuşmada, bugünden itibaren Türkiye'nin dış politikasındaki en temel ilkelerden birini İran'la dostluğun oluşturacağını kaydetti⁷⁹. Mustafa Kemal'in konuşmasından sonra, Rıza Han, beraberindekileri teker teker Mustafa Kemal'e tanıttı. Mustafa Kemal de yanında bulunan TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Paşa'yı, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'yı, Genelkurmay Başkanı Fevzi [Çakmak] Paşa'yı ve tüm bakanları teker teker Rıza Han'la tanıştırdı. Ardından Türk ve İran ulusal marşları çalındı, kısa aralıklarla 21 pare top atışı yapıldı. Tören kıtası da Mustafa Kemal'in "İran Şehinşahi Hazretlerinin şerefine" verdiği emirle, üç kez "yaşa" diyerek Rıza Han'ı selamladı. Mustafa Kemal ve Rıza Han, bu kısa törenin ardından, istasyondan alana çıktılar. Bu sırada Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat [Tandoğan] Bey, Ankara halkı adına duyulan mutluluğu dile getiren bir konuşma yaptı. Bu konuşmanın sonrasında iki lider, özel olarak hazırlanan bir otomobille, Rıza Han'ın Ankara'da bulunduğu süre içinde geceleri ağırlandacağı Halkevi'ne doğru hareket etti⁸⁰.

Otomobil, baştan başa donanmış ve her iki tarafı askeri kıtalarla dolu caddede, önde ve arkada elleri mızraklı birer kıta süvari müfrezesiyle birlikte ilerliyor; caddenin çevresinde toplanan halk, "yaşa" dilekleri ve alkışlarla Mustafa Kemal'le konuşunu karşılıyordu. Halkevi'ne varıldığında, Halkevi'nin üzerine İran bayrağı, balkona da Rıza Han'ın şahlığını simgeleyen bir bayrak çekildi. Halkevi'ne giren Mustafa Kemal ve Rıza Han, bir süre sonra balkona çıkarak halkı selamladı ve ardından kenti seyredip, sohbet etti. Bir saate yakın Rıza Han'ın yanında kalan Mustafa Kemal, Çankaya Köşkü'ne döndü. Daha sonra Rıza Han, Çankaya Köşkü'ne giderek Mustafa Kemal'e iade-i ziyarette

⁷⁸ Cumhuriyet, 17/06/1934, s. 1 ve Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 15 – 16.

⁷⁹ Perviz AMOUZEGAR; "The Influence of Kemalism on Reza Shah's Reforms", Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri (10 – 14 Aralık 1973 İstanbul), İstanbul 1975, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 623.

⁸⁰ Cumhuriyet, 17/06/1934, s. 1 ve Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 16 – 17.

bulundu; akşama doğru da Halkevi'nde TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Paşa'yı, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'yı, Genelkurmay Başkanı Fevzi [Çakmak] Paşa'yı, CHP Genel Sekreteri Recep [Peker] Bey'i ve Bakanlar Kurulu üyelerini kabul etti⁸¹.

Dünya Barışı Adına Tarihin Kaydedeceği Gün

Aynı günün akşamı Mustafa Kemal tarafından Çankaya Köşkü'nde Rıza Han onuruna bir ziyafet verildi. Ziyafetin sonunda bir konuşma yapan Mustafa Kemal, konuşmasında Rıza Han'ı ağırlamaktan duyduğu sevinci dile getirip, ziyaret karşısında Türk halkının duyduğu mutluluğu Rıza Han'a aktardı. Mustafa Kemal konuşmasını, Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk – İran dostluğunu izlediği politikanın en temel ilkelerinden biri haline getirdiğini vurgulayarak sürdürdü; İran'ın da benzer duygular içinde olduğunu ve böylece sarsılmaz bir Türk – İran dostluğunun kurulduğunu anlattı. Sözlerini,

“... Bu iki kardeş milletin, bu defa ziyareti şahanenizle, bir kat daha yakınlaşan dostlukları, medeniyet için, insaniyet için, şüphesiz en sevinilecek neticelerden biridir. Sulh ve müsalemet içinde inkişaf etmekten başka gayeleri olmayan milletlerimizin, aynı zamanda, umumi sulhe hadim olmayı en şerefli vazife saydıklarına şüphe yoktur.

Türk milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünü, tarih yalnız Türkiye – İran münasebatında değil, fakat cihan sulhünde sayılır günlerden olarak kaydedecektir”

diye noktlayan Mustafa Kemal, kadehini kaldırarak Rıza Han'ın sağlığına, “kardeş millet İran'ın ikbaline ve Türk – İran dostluğunun feyizli gelişmesine” içtiğini belirtti⁸². Mustafa Kemal'in sözlerine yanıt veren Rıza Han'sa önce Türkiye'ye geldiğinden beri karşılaştığı ilgi ve içten duygularla Mustafa Kemal'in yapmış olduğu konuşmaya teşekkürlerini sundu. Rıza Han konuşmasında, Türkiye'nin Mustafa Kemal'in önderliğinde gerçekleştirdiği hızlı ilerlemeyi uzun zamandan beri mutlulukla izlediğini anlatıp,

“... zimamı devleti elime aldığım ilk günden beri, Türkiye'yle dostluk lüzumunu hissettim ve bugünkü mesut vesileyle görüyorum ki, Türkiye'yle İran arasında çok samimi rabitalar mevcuttur ve işin esası o derece sağlamdır ki bu dostluk istikbalde her türlü tezezülden masun

⁸¹ *Cumhuriyet*, 17/06/1934, s. 1 ve 5 ve *Aydın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 17 – 18.

⁸² Metindeki alıntı ve konuşmanın diğer bölümleri için *Cumhuriyet*, 17/06/1934, s. 1 ve 4 ve *Aydın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 18 – 19, Atatürk'ün Milli..., a.g.e., s. 263, Atatürk'ün Söylev ve ..., a.g.e., s. 319 – 320.

bulunacaktır. Komşu ve kardeş iki millet kemali itimat ve itminanla yekdiğerine dayanarak terekkiyatı idame etmek, medeniyetin tevsiine çalışmak ve dünyanın umumi sulhuna hizmet eylemek mukaddes vazifesini ifa edeceklerdir”

dedi ve sözlerine Mustafa Kemal'i İran'a davet ederek son verdi⁸³...

17 Haziran, Rıza Han'ın Ankara'da geçirdiği ikinci gündü. Rıza Han programında yer aldığı üzere, önce Ankara'da bulunan büyükelçiler heyetini kabul etti, ardından Mustafa Kemal'le birlikte Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'nın Pembe Köşk'te verdiği öğle yemeği ziyafetine katıldı. Programını, akşamüstü yine Mustafa Kemal'le birlikte, Hipodrom'da kendisi onuruna düzenlenen ve yaklaşık bir saat süren geçit törenini ve ardından Atlı Spor Klubü'nün tesislerinde, kendisi onuruna düzenlenen engelli at yarışlarını izleyerek sürdüren Rıza Han, akşam da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey tarafından Ankara Palas'ta verilen ziyafette bulundu⁸⁴.

18 Haziran günüye Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat [Tandoğan] Bey'in başkanlığındaki bir heyeti kabul ederek güne başlayan Rıza Han, öğle yemeğinde Mustafa Kemal'le birlikte, TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Paşa'nın verdiği ziyafete katıldı⁸⁵; ziyafetin ardından da TBMM'ye geçerek, bir süre TBMM'de yapılan görüşmeleri izledi. Görüşmelerin başlangıcında söz alan Başbakan İsmet [İnönü] Paşa, Rıza Han'ın aynı Mustafa Kemal gibi, ulusunun bağımsızlık aşkını, soylu duygularını ve çalışkanlığını temsil eden “yüksek bir şahsiyet” olduğunu vurguladı ve Türk halkının, Rıza Han'a taşkın sevgisini gösterirken, aynı zamanda İran ulusuna da sevgisini ve güvenini göstermiş olduğunu belirtti. Sözlerini Türkiye – İran ilişkilerini zedeleyen sınır anlaşmazlıklarının ve sınır bölgesindeki aşiretlerin güvenliği bozucu eylemlerinin giderildiğini anlatarak sürdüren İsmet [İnönü] Paşa, iki devlet arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi gerektiğine vurgu yaptı ve iki devletin düşünce anlamında ve ülkü yolunda pek çok benzerliği ve yakınlığı bulunduğunu ifade etti. İsmet [İnönü] Paşa sözlerini,

“... Yeni İran'la yeni Türkiye'nin münasebetleri sulh nokta-i nazarından bizim memleketimiz için olduğu kadar komşularımız ve daha uzak komşularımız için de nimet sayılmalıdır.

⁸³ Metindeki alıntı ve konuşmanın diğer bölümleri için Cumhuriyet, 17/06/1934, s. 4, Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 19 ve ve Atatürk'ün Milli..., a.g.e., s. 262.

⁸⁴ Cumhuriyet, 18/06/1934, s. 1 ve 5.

⁸⁵ Cumhuriyet, 18/06/1934, s. 1 ve Ayın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 19 – 20.

... İran ve Türkiye münasebatında yeni bir bahtiyarlık devri başlangıcı telakki olunabilir. Bu yol çok feyizli bir yoldur. TBMM'nin bu kadar büyük eserleri tahakkuk ettirmesinden ve bu kadar büyük bir şahsiyeti sinesinde büyük bir muhabbetle deraguş etmesi bahtiyarlığına nail olmasından dolayı, gelecek nesiller sizi tebrik edecektir”

diye noktalandı⁸⁶.

İsmet [İnönü] Paşa'nın bu konuşmasından hemen sonra Tekirdağ milletvekili Cemil [Uybaden] Bey ve Beyazıt milletvekili Halit [Bayrak] Bey tarafından TBMM Başkanlığı'na bir önerge verildi. TBMM üyeleri tarafından oybirliğiyle benimsenen bu önerge, İran Meclisi'ne, Rıza Han'ın Türkiye'ye ziyareti dolayısıyla “Türk milletinin hislerine tercüman olarak” TBMM'nin duyduğu sevincin bildirilmesini ve mutluluk dileklerinin iletilmesini arz ediyordu⁸⁷. TBMM Başkanı Kazım [Özalp] Paşa, söz konusu önergeyi 19 Haziran 1934 günü İran Meclisi Başkanı Mirza Hüseyin Han Dadger'e hitaben telgrafla gönderecek⁸⁸, bu telgrafla İran Meclisi'nin verdiği yanıtı 21 Haziran günü TBMM'de okunacaktır⁸⁹. Önergenin oylanmasından sonra, bir süre TBMM'deki soyadı yasa tasarısına ilişkin görüşmeleri izleyen Rıza Han, daha sonra alkışlar arasında salondan ayrıldı ve Genelkurmay Başkanı Fevzi [Çakmak] Paşa'nın orduevinde verdiği çay ziyafetine katıldı; akşam da İran Elçiliği'nde Mustafa Kemal onuruna bir yemek verdi⁹⁰.

İlk Türk Operası Özsoy'un Temsili

19 Haziran günü Rıza Han, İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nü ve Ankara Ticaret Lisesi'ni ziyaret etti, bu ziyaretlerinin ardından da Mustafa Kemal'le birlikte *Özsoy Operası*'nin temsilini izlemek üzere Halkevi'ne geçti⁹¹... *Özsoy*, Adnan [Saygun] Bey tarafından bestelenen, librettosu Mühir Hayri [Egeli] Bey tarafından kaleme alınan, 12 tabloda 3 perdelik, dramatik bir operaydı. Opera, Türk ulusunun doğuşuyla Türk – İran uluslarının kökü çok eskilere dayanan kardeşliğini anlatmak amacıyla, konusu bizzat Mustafa Kemal tarafından

⁸⁶ Metindeki alıntı ve konuşmanın diğer bölümleri için *Cumhuriyet*, 19/06/1934, s. 1 ve 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 20 – 22.

⁸⁷ *Cumhuriyet*, 19/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 23.

⁸⁸ Telgraf metni için *Cumhuriyet*, 20/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 24 ve Atatürk'ün Milli..., a.g.e., s. 262.

⁸⁹ *Cumhuriyet*, 22/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 30. Telgrafta özetle, TBMM'nin göndermiş olduğu telgrafın İran Meclisi'nde coşkuyla karşılandığı, alkışlar nedeniyle telgrafın zorlukla okunduğu belirtilmekte ve İran Meclisi'yle ulusunun “samimi ve minnettar” duyguları iletilmektedir.

⁹⁰ *Cumhuriyet*, 19/06/1934, s. 5

⁹¹ *Cumhuriyet*, 20/06/1934, s. 1 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 23.

verilerek hazırlanmıştı. “... *Bu piyesle Türk milli operası da ilk nüvesini kurmuş bulunmaktadır. Beynelmilel musiki kaideleri altına ve ahengine sokulan tamamen milli ve orijinal besteleri musikide muvaffak olmuş bir başlangıçtır ...*”⁹² diye tanıtılan *Özsoy*, çok kısa süre içinde bestelenmiş ve provaları da yine kısa bir süre içinde tamamlanmıştı. *Özsoy*'un temsili için orkestranın yaylı sazlar grubu, Cemal Reşit [Rey] Bey'in İstanbul'da kurmuş olduğu Yaylı Sazlar Orkestrası'yla güçlendirilmiş, ancak Mustafa Kemal'in isteğiyle son anda bu orkestranın yerini İstanbul Konservatuvarı'ndan getirilen bir grup almış; borulu sazlar grubu da Ankara'daki askeri bandolardan sağlanmıştı. Orkestranın başında Riyaset-i Cumhur Orkestrası Şefi Zeki [Üngör] Bey bulunuyordu. Ancak Zeki [Üngör] Bey, provalar sırasında Mustafa Kemal tarafından görevinden alınarak yerine *Özsoy*'un bestecisi Adnan [Saygun] Bey atanmıştı. Koroysa İsmet Paşa Kız Enstitüsü'yle Gazi Terbiye Enstitüsü öğrencilerinden kurulmuştu. Operada başrolleri Nimet [Vahit] Hanım'la Nurullah Şevket [Taşkiran] Bey oynuyordu⁹³. Başta orkestra şefine ilişkin olmak üzere, sözü edilen değişikliklerden de anlaşılacağı gibi, Mustafa Kemal, yalnızca *Özsoy*'un konusunu saptamakla kalmamış, ilk temsile ilişkin hazırlıkları da neredeyse baştan sona denemiş... *Özsoy*, Rıza Han'ın onuruna verilen ilk temsilinde başarıyla sunuldu⁹⁴ ve böylece, Türk – İran dostluğu sanatla da vurgulanmış, ayrıca Türk Devrimi'nin her alana yansıdığı Rıza Han'ın onuruna hazırlanan bu “ilk Türk operası”yla gösterilmiş oldu.

Temsilin ardından, Dışişleri Bakanlığı'nın binasına geçen Rıza Han, burada Mustafa Kemal ve Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'yla yaklaşık üç saat süren bir görüşme yaptı. Söz konusu görüşmenin sonunda yayınlanan resmi bildiriyle iki devlet arasında, Türkiye – İran ilişkileriyle ilgili her konuda ve barışseverlikte tam bir anlaşma olduğu açıklandı⁹⁵.

20 Haziran, Rıza Han'ın Ankara'da geçireceği son gündü. Çubuk Barajı, “*burayı görmeden gitseydim gördüklerim noksan kalacaktı*” diyerek çok etkilendiğini belirttiği Yüksek Ziraat Enstitüsü, Gazi Terbiye Enstitüsü, Numune Hastanesi, Hıfzısıhha Enstitüsü ve 100 bin lira bağışta bulunduğu Himaye-i Etfal Cemiyeti, çeşitli askeri fabrikalar ve Milli Savunma Bakanlığı, Rıza Han'ın Ankara'da bulunduğu bu son günde ziyaret ettiği yerler oldu. Rıza Han, bu günün akşamı saat 10'da Mustafa Kemal'le birlikte ve yanlarında Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'yla Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey

⁹² *Cumhuriyet*, 20/06/1934, s. 5 ve *Aydın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 24.

⁹³ Genel bilgi için Mahmut Ragıp GAZİMİHAL; 55 Opera, İstanbul 1957, Maarif Bakanlığı Yayınları, s. 370 – 377 ve Gülper REFİĞ; Atatürk ve Adnan Saygun – *Özsoy* Operası, [CD Kitap] Boyut Müzik.

⁹⁴ *Cumhuriyet*, 20/06/1934, s. 5 ve *Aydın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 24.

⁹⁵ *Cumhuriyet*, 21/06/1934, s. 1 – 4 ve *Aydın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 25.

olduğu halde Ankara'dan, yapılan uğurlama töreninin ardından ayrıldı⁹⁶. İki liderin, resmi programa göre, İstanbul'a gitmeleri gerekiyordu. Ancak program değişmişti: İki lider önce trenle Batı Anadolu'yu gezeceklerdi...

II.3. "Program Dışı" Batı Anadolu Gezisi

Batı Anadolu gezisinin ilk durağı Eskişehir'di. Eskişehir, baştan başa Türk ve İran bayraklarıyla donatılmış, çeşitli yerlere kurulan taklarla süslenmişti. Eskişehir halkıysa istasyonun etrafında ve askeri havaalanına giden caddelerde birikmiş, Rıza Han'la Mustafa Kemal'i karşılamayı bekliyordu. Tren 21 Haziran sabahı saat 8 buçukta Eskişehir'e vardı. İstasyondaki karşılama töreninin ardından iki lider Eskişehir'deki askeri havaalanına doğru otomobillerle hareket etti. İki liderin havaalanına gelişinden sonra, manevralar, gösteri uçuşları ve savunma talimleri gerçekleştirildi, bombardıman uçaklarının katıldığı bir alay uçuşu yapıldı, alay uçuşunu Rıza Han'a armağan edilen uçağın yaptığı gösteri uçuşu izledi⁹⁷. Bunların ardından, iki lider karargahı gezdi ve daha sonra istasyona dönerek, öğlen saat 12'de Eskişehir'den ayrıldı. Tren, istasyon deposunda bulunan ve hangarın önüne yarım daire biçiminde dizilmiş lokomotiflerle kentteki tüm fabrikaların düdüklü ve 21 pare top atışıyla uğurlanmıştı⁹⁸.

Trenin ikinci durağı Afyon'du. Kütahya – Afyon arasında bulunan Alayunt istasyonunda 10 dakika süreli bir duraklama yapan ve mesafenin uzaklığına karşın istasyonu hınca hınç dolduran Kütahya halkının iki lidere sevgi gösterileri yapmasına olanak sağlayan tren⁹⁹, akşamüstü saat 5'te Afyon'a ulaştı. İki lider, her yerde olduğu gibi, Afyon'da da görkemli bir törenle karşılandı. Karşılama töreninin ardından, Rıza Han ve Mustafa Kemal kolordu

⁹⁶ *Cumhuriyet*, 21/06/1934, s. 4 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 25 – 28.

⁹⁷ Bu uçak, Haziran ayı sonlarında Yüzbaşı Enver [Akoğlu] Bey tarafından Tahran'a götürülecek; Enver [Akoğlu] Bey 7 Ağustos 1934 tarihinde görev yaptığı Eskişehir'e dönecektir. Rıza Han, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir armağanı olan bu uçağı teslim aldıktan sonra Enver [Akoğlu] Bey'e değerli taşlarla imparatorluk tacının işlenmiş olduğu bir kılıçla som altundan bir sigara tabakası armağan edecektir. Rifat UÇAROL; *Büyük Türk Havacılarından Enver Akoğlu (1898 – 1962)*, İstanbul 1990, Hava Harp Okulu Basımevi, s. 74 – 75.

⁹⁸ *Cumhuriyet*, 22/06/1934, s. 1 ve 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 29. Ayrıca Mehmet ÖNDER; *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Ankara 1975, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 159.

⁹⁹ *Cumhuriyet*, 22/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 30. ayrıca Mehmet ÖNDER; a.g.e., s. 258.

karargahına geçerek incelemelerde bulundu. Akşama doğru saat 7'de de Afyon'dan Manisa'ya doğru hareket edildi¹⁰⁰.

Afyon – Manisa arasındaki yol, gece karanlığında geçiliyordu. Ancak tren, gece olmasına karşın yol boyunca toplanmış köylülerin yaktığı fenerlerle meşalelerin aydınlığında ilerlemekteydi. 22 Haziran sabahı saat 10 buçuk dolaylarında Manisa'ya ulaşıldı... Manisa'dan sonraki durak olan İzmir'e otomobillerle gidilecekti. Otomobiller halkın gösterileri arasında, halılar ve bayraklarla süslenmiş yollardan geçerek Manisa'dan İzmir'e doğru yola çıktı¹⁰¹.

İki lider, öğleden sonra saat 1 dolaylarında İzmir'e vardı. İzmir'de askeri ve sivil ileri gelenlerin, piyade, bahriye ve jandarma taburlarının, öğrencilerin ve halkın katılımıyla bir karşılama töreni yapıldı; tören sırasında kentteki tüm fabrikaların ve İzmir limanında bulunan gemilerin düdüklü çalındı. Törenin ardından Rıza Han ve Mustafa Kemal, kendilerine ayrılan Gazi Konağı'na geçtiler. Gazi Konağı'nda bir süre dinlenen ve yoğun tezahürat karşısında balkona çıkıp halkı selamlamak durumunda kalan Rıza Han ve Mustafa Kemal, öğleden sonra Hava Kuvvetleri Karargahı'na giderek, burada yapılan uçuşları izledi; ardından Öğretmen Okulu'nu, Halkevi'ni ve Milli Kütüphane'yi gezdi¹⁰². Bu arada Rıza Han, bir heyet göndererek, Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım'ın Karşıyaka'daki Osmanpaşa Mezarlığı'nda bulunan mezarına, "Mustafa Kemal'e bir kardeş gibi olan sevgisini" ifade etmek için bir çelenk koydurdu¹⁰³. 22 Haziran gecesini Rıza Han ve Mustafa Kemal Gazi Konağı'nda; grubun diğer üyelerinin bir bölümü İzmir Palas'ta, bir başka bölümü de Gülcemal Vapuru'nda geçirdi.

23 Haziran günü ise iki lider, Gazimir bölgesinde bulunan askeri bir birliği denetledi. Denetlemenin ardından birliğe bir muharebe durumu ve konusu veren iki lider, geç saatlere kadar süren manevrayı ilgiyle izledi. Özellikle uçak filolarının hücumları, uçaksavar bataryalarının faaliyetleri, kıtaların havadan ve karadan taarruzlara karşı hareket yetenekleri, kumandalar, kıtalar arasındaki haberleşme ve araziden yararlanma yöntemleri Rıza Han'ın dikkatini çekti¹⁰⁴. Manevranın sona ermesinin ardından İzmir Şehir Gazinosu'ndan verilen suareye katılan iki lider, suarenin noktalanmasıyla birlikte Balıkesir'e gitmek üzere gece yarısı saat 2 buçuk dolaylarında İzmir'den trenle ayrıldı – ki bu, Mustafa Kemal'in İzmir'e son gelişi oldu... Saatin çok geç

¹⁰⁰ *Cumhuriyet*, 22/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 29 – 31. Ayrıca Mehmet ÖNDER; a.g.e., s. 37.

¹⁰¹ *Cumhuriyet*, 23/06/1934, s. 1 ve 4 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 31 – 32.

¹⁰² *Cumhuriyet*, 23/06/1934, s. 4 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 32 – 33.

¹⁰³ *Cumhuriyet*, 25/06/1934, s. 1 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 34.

¹⁰⁴ *Cumhuriyet*, 24/06/1934, s. 1 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 33 – 34.

olmasına karşın, iki lideri İzmir'den kalabalık bir topluluk uğurlamış¹⁰⁵ ve yine saatin geç olması, güzergah üzerinde yer alan bölgelerin halklarının Rıza Han'la Mustafa Kemal'i selamlamasına engel olmamıştı¹⁰⁶. Trenin bundan sonraki durağı Soma'ydı.

“Kemal Paşa Verir Talkını...”

Tren, 24 Haziran sabahı saat 11 dolaylarında Soma'ya vardı. Askeri ve sivil ileri gelenler, bir piyade taburu ve halktan çok sayıda kişinin katıldığı; iki liderin 21 pare top atışıyla karşılandığı bir törenin ardından, Soma istasyonunda bir süre dinlenildi. Daha sonra iki lider, kente yakın bir bölgedeki açık alanda, toplu halde bulunan bir kıtayı denetlemeye gitti. Denetleme sonrasında, Mustafa Kemal, Rıza Han'ın ricası üzerine, kıtaya bir muharebe tatbikatı yaptırdı. Tatbikatın ardından bir geçit töreni düzenlendi.

Bu geçit töreni, “mizahi” diye nitelenebilecek bir olayın da konusu oldu. Mustafa Kemal, konuşunun “Acem” denmesinden hiç hoşlanmadığı, bu nedenle “Acem” yerine “İrani” sözcüğünün kullanılması gerektiği konusunda çevresindekileri uyarıyor, bu anlamda bir tatsızlığın yaşanmaması için özen gösteriyordu. Ancak bu sık sık tekrarlanan uyarılara karşın “pot”u kıran Mustafa Kemal'in kendisi oldu. Mustafa Kemal, geçit töreni sırasında, kimi askerlerin genele ayak uyduramadığını görmüş ve bunun nedenini konuşuna açıklama gereksinimi duymuştu: *“Askerlerimizin bir kısmı acemidir de bu ondan oluyor...”* Mustafa Kemal, açıktır ki konuşunun görmemesini istediği bir hatayı kapatmaya çalışıyordu, ancak bunu yaparken bir başka hatanın içine düşmüş, olumsuz içerikli olarak “acem” sözcüğünü kullanmıştı; hem de çevresindekileri sık sık bu hatayı yapmamaları için uyarmasına karşın... Bu durum üzerine, Rıza Han da içinde olmak üzere, kimse hiçbir şey söylemedi. Ancak Salih [Bozok] Bey, *“Abe Paşa, bize verirsin talkını [telkin], kendin yutarsın salkımı”* diye, Mustafa Kemal'i şaka yollu eleştirmekten kendini alıkoymadı¹⁰⁷... Geçit töreninin ardından iki lider istasyona dönerek, öğleden sonra saat 1 dolaylarında Soma'dan ayrıldı¹⁰⁸.

¹⁰⁵ *Cumhuriyet*, 25/06/1934, s. 1 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 34. Ayrıca Mehmet ÖNDER; a.g.e., s. 197.

¹⁰⁶ *Cumhuriyet*, 26/06/1934, s. 6 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 34.

¹⁰⁷ Fahrettin ALTAY; 10 Yıl Savaş ve Sonrası, İstanbul 1970, İnsel Yayınları, s. 462 ve Taylan SORGUN; İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor), İstanbul 1998, Kamer Yayınları, s. 462.

¹⁰⁸ *Cumhuriyet*, 26/06/1934, s. 6, *Cumhuriyet*, 28/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 34 – 35.

Tren, öğleden sonra saat 5'e doğru Balıkesir'e ulaştı. Askeri ve sivil ileri gelenler, bir piyade taburu ve halktan çok sayıda kişi, bu kez Balıkesir'de iki lideri karşılamaktaydı. Karşılama töreninin sonrasında iki lider, askeri kıtaları denetledi ve kendileri için ayrılan Valikonağı'nın balkonundan izcilerle öğrencilerin geçit törenini izledi. Geçit töreninin ardından bir süre dinlenilip, Necatibey Öğretmen Okulu ziyaret edildi¹⁰⁹.

24 Haziran gecesi Balıkesir'deki Valikonağı'nda geçirilmişti. 25 Haziran sabahıysa otomobillerle Çanakkale'ye doğru hareket edildi. Türk ve İran bayraklarıyla süslenmiş, üzerine 70'ten fazla tak kurulmuş Balıkesir – Çanakkale yolundan ilerleyen otomobiller öğleden sonra saat 4'te Çanakkale'ye vardı. Çanakkale'ye girişlerinde kaleden yapılan top atışlarıyla karşılanan iki lider, bir süre Çanakkale'de kaldı. Bu süre içinde, Çanakkale Savaşları'nın geçtiği bölgeye gidip burada incelemeler yapan Rıza Han'a Mustafa Kemal, söz konusu savaşlarla ilgili bilgi verdi. Savaş alanından dönüşün hemen ardından iki lider, kendilerini İstanbul'a götürecektir olan Gülcemal Vapuru'na geçti. Adatepe ve Kocatepe torpidolarının eşlik ettiği Gülcemal Vapuru, Kale önünden akşam saat 8 dolaylarında demir aldığı anda, yolcuların hedefi artık İstanbul'du¹¹⁰.

II.4. İstanbul'da

İstanbul'da, Rıza Han'ın karşılanmasına ilişkin günlerdir süren hazırlıklar, 25 Haziran'ı 26 Haziran'a bağlayan gece, ana caddelerin son bir kez süpürülüp yıkanması ve bütün kentin, en kuytu sokaklara kadar, İran ve Türk bayraklarıyla süslü olup olmadığının denetlenmesiyle tamamlanmıştı. Kentte sabahın erken saatleriyle birlikte büyük bir hareketlilik başladı ve çok geçmeden, akın akın caddelere inen halk, Rıza Han'la Mustafa Kemal'in Sarayburnu'ndan Dolmabahçe Sarayı'na ulaşacağı güzergahtaki caddelerin kenarlarını, Boğaz'ın iki yakasındaki sahilleri ve alanları doldurdu. Bu arada iki lideri taşıyan Gülcemal Vapuru, sabah saat 7'de Yalova açıklarına ulaşmıştı. Ancak hazırlanan program gereğince törenlerin başlamasına daha uzun bir süre olduğundan vapur, hızını iyice düşürmüş olarak seyrediyordu. Gülcemal Vapuru'na eşlik eden, Adatepe ve Kocatepe torpidolarıysa hızlarını artırarak

¹⁰⁹ *Cumhuriyet*, 26/06/1934, s. 6 ve *Ayin Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 35. Ayrıca Mehmet ÖNDER; a.g.e., s. 69.

¹¹⁰ *Cumhuriyet*, 26/06/1934, s. 6 ve *Ayin Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 36 – 37. Ayrıca Mehmet ÖNDER; a.g.e., s. 107.

Gülcemal Vapuru'nun etrafında dönüyor ve her iki torpidonun mürettebatı çimariva yaparak liderleri selamlıyordu¹¹¹.

Marmara Denizi'nde ağır ağır yol alan Gülcemal Vapuru ve vapura eşlik eden Adatepe ve Kocatepe torpidoları, saat 9 buçukta Adalar açıklarında göründüler. Gülcemal Vapuru'nun Adalar açıklarına geldiğinin haberinin alınmasıyla birlikte Galata Köprüsü'nde bekleyen Akay, Hayriye ve Haliç şirketlerine ait vapurlarla çeşitli kişiler ve gruplar tarafından kiralanmış çok sayıda kayık, römorkör, istimbot ve motor demir alarak Kızkulesi ve Haydarpaşa açıklarına doğru hareket etti. Saat 11'de Moda açıklarına varan Gülcemal Vapuru, burada bir süre demirledi ve öğleden sonra saat 1'de demir alıp, yeniden yola koyuldu. Bu arada Akay, Hayriye ve Haliç şirketlerine ait vapurlarla, kayıklar, römorkörler, istimbotlar ve motorlar Kızkulesi ve Haydarpaşa açıklarında sıralanmış bulunuyorlardı. Gülcemal Vapuru bu bölgeden geçerken, vapurlarda bulunanlar, vapurun kaptan köprüsüne çıkan Rıza Han ve Mustafa Kemal'i selamladı. Daha sonra Boğaz'a giren Gülcemal Vapuru, bir gezintiye başlayarak önce Boğaz'ın Rumeli sahili tarafından Rumeli Feneri'ne kadar gitti, ardından da Anadolu sahiline yöneldi ve Anadolu sahilini izleyerek yeniden Kızkulesi açıklarına geldi. Gezinti sırasında, Kocatepe ve Adatepe torpidolarıyla, Boğaz'da bulunan diğer tüm gemiler Gülcemal Vapuru'nun dümen suyuna girerek onu izlemiş, Boğaz'ın her iki yakasında toplanan İstanbullular, Mustafa Kemal'e ve Mustafa Kemal'in konuğu Rıza Han'a sevgi gösterilerinde bulunmuş, halkın alkışları ve tezahüratları gemilerin durmaksızın çalan düdüklere karışmıştı. Vapurun Dolmabahçe önlerinden geçişi sırasında, Dolmabahçe açıklarında bulunan Yavuz Zırhlısı ve torpidolardan top atışları yapılmış, Yavuz Zırhlısı'nın güvertesinden Türk ve İran ulusal marşları çalınmıştı¹¹².

Gezinti sonrasında Gülcemal Vapuru yeniden Kızkulesi açıklarına vardığında saat öğleden sonra 3'tü. Rıza Han, vapurun güvertesinden İstanbul'u izliyor ve çevresindekilere "*Allah sahibine bağışlasın, hakikaten çok güzel ve çok büyük bir şehir, işitmişim ama bu derecede olacağını tasavvur edemezdim*" diye İstanbul'dan ne kadar etkilendiğini ifade ediyordu¹¹³. Halkı taşıyan gemiler, Gülcemal Vapuru'nun çevresinde daire çizerek, gemilerde bulunan halkın bir kez daha Mustafa Kemal'le Rıza Han'ı selamlamasını sağladılar. Daha sonra Akay Şirketi'ne ait Kınalıada Vapuru, Gülcemal Vapuru'yla borda bordaya geldi ve iki lider Kınalıada Vapuru'na geçti; liderleri taşıyan Kınalıada

¹¹¹ Cumhuriyet, 27/06/1934, s. 1 ve 5.

¹¹² Cumhuriyet, 27/06/1934, s. 5 ve *Aydın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 37 – 39.

¹¹³ Fahrettin ALTAY; a.g.e., s. 464 ve Taylan SORGUN; a.g.e., s. 464.

Vapuru da öğleden sonra saat 3 buçuk dolaylarında Sarayburnu iskelesine yanaştı¹¹⁴.

Sarayburnu rıhtımından karaya çıkan Rıza Han'la Mustafa Kemal'i burada, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin [Üstündağ] Bey, İstanbul kenti adına resmen karşıladı. Karşılama töreninde diğer askeri ve sivil ileri gelenlerle askeri kıtalar da hazır bulunuyordu. İki lider, askeri kıtaları denetledikten sonra, kendilerine ayrılan bir otomobile binerek Rıza Han'ın ağırlanması için hazırlanan Dolmabahçe Sarayı'na doğru hareket etti. Gülhane Parkı'nın Soğukçeşme Kapısı'ndan çıkıp Alemdar Caddesi'ni izleyen otomobil, Divanyolu, Ankara Caddesi, Sirkeci, Eminönü, üzerine iki büyük takın yapıldığı Galata Köprüsü, Şişhane, Tepebaşı, İstiklal Caddesi, Taksim, Harbiye, Maçka ve Beşiktaş üzerinden Dolmabahçe Sarayı'na ulaştı. Rıza Han ve Mustafa Kemal, tüm yol boyunca caddelere, alanlara toplanmış kalabalık gruplar ve çeşitli noktalara konuşlandırılmış askeri kıtalar tarafından karşılandı¹¹⁵. İstanbul, 26 Haziran gününü, *Cumhuriyet* gazetesi muhabirinin deyişiyle "tam bir bayram" içinde geçiriyordu...

Atlas Paraşütlerle Likör ve Sigara Yağmuru

Bu bayram havası, aynı günün gecesi de sürdü. İstanbul halkı, özenle aydınlatılmış ve süslenmiş kentte yine kalabalıklar oluşturdu, "izdiham"dan tramvaylar işleyemez duruma geldi. Bu arada Tekel – ya da o günkü deyişle İnhisar İdaresi –, İstanbul halkının bayram coşkısına katkıda bulunmak üzere ve Rıza Han'ın onuruna, İstanbul'a likör ve sigara yağdırdı. Sivil pilot Vecihi [Hürkuş] Bey komutasındaki uçağın, alçaktan uçarak çeşitli noktalarda bıraktığı, atlastan küçük paraşütlere bağlanmış binlerce likör şişesi ve sigara paketi İstanbul halkı tarafından, deyim yerindeyse kapışıldı¹¹⁶. İstanbul üzerinde hoş bir görüntünün de oluşmasını sağlayan bu "ikram", günlerce yapılan denemeler¹¹⁷ sonucunda böylece başarıyla gerçekleştirilmiş oluyordu...

Rıza Han, İstanbul'da bulunduğu ikinci gün olan 27 Haziran'a, sabah saatlerinde Heybeliada'daki Deniz Lisesi'ni ziyaret ederek başladı. Lisenin tüm sınıflarını, laboratuvarlarını gezen ve yapılmakta olan bir derse de katılan Rıza Han, lisedeki ziyaretini tamamladıktan sonra Heybeliada önlerinde bulunan İnönü Denizaltısı'nı inceledi ve ricası üzerine denizaltının yaptığı dalış – çıkış denemelerini izledi. Daha sonra adaya geldiği Sakarya Motoru'yla

¹¹⁴ *Cumhuriyet*, 27/06/1934, s. 5 ve *Ayin Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 38.

¹¹⁵ *Ayin Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 38 – 39.

¹¹⁶ *Cumhuriyet*, 27/06/1934, s. 5.

¹¹⁷ *Cumhuriyet*, 28/06/1934, s. 5.

Beylerbeyi'ne geçen ve Beylerbeyi Sarayı'nda Mustafa Kemal'i ziyaret eden Rıza Han, buradan Mustafa Kemal'le birlikte Dolmabahçe Sarayı'na, öğleden sonra saat 5 buçuğa doğru da yine Mustafa Kemal'le birlikte Ortaköy'de bulunan Yüksek Denizcilik Okulu'na*, ardından da Yıldız'daki Harp Akademisi'ne geçerek incelemelerde bulundu¹¹⁸.

28 Haziran günüye Rıza Han'a Topkapı Sarayı, Askeri Müze, Ayasofya Müzesi ve Sultanahmet Camisi gezdirildi¹¹⁹. Bu gezilerden sonra İran Konsolosluğu'na gidip, burada İstanbul'da yaşayan İranlıları kabul eden Rıza Han, yaptığı konuşmada Türkiye ziyaretinde kendisini en çok mutlu eden konunun, İran ve Türk ulusları arasındaki birlik ve kardeşlik duygularının varlığını yerinde görmesi olduğunu söyledi. Rıza Han, aynı konuşmada İran ve Türkiye arasında geçmişte yaşanan sorunların kendi iktidarı döneminde bittiğini ve onların yerini dostluk ve içtenliğin aldığını vurgulayarak, *“Türkiye'yi kendinize vatan bilmelisiniz, Türkleri de kardeş bilip onlarla aranızda samimi münasebetler tesis etmelisiniz”* diye konuştu¹²⁰.

Rıza Han, aynı gün öğleden sonra Mustafa Kemal'le birlikte Metris Çiftliği'ne gitti. Metris Çiftliği'nde incelemeler yapan ve top atışı eğitimini izleyen iki lider, daha sonra orada bulunan İhtiyat Zabitleri Mektebi'ni [Yedek Subay Okulu] ziyaret etti. Ziyaretin ardından Tarabya'daki Tokatlıyan Oteli'ne geçildi; akşam saat 10'da Rıza Han motorla Dolmabahçe Sarayı'na, Mustafa Kemal de aynı motorla Dolmabahçe Sarayı'nın ardından Beylerbeyi Sarayı'na geçti¹²¹.

29 Haziran günü, Mustafa Kemal motorla, öğleden sonra 2 buçuk dolaylarında Rıza Han'ın kalmakta olduğu Dolmabahçe Sarayı'na geldi. Rıza Han, bu saate kadar sarayda dinlenmeyi seçmişti. Konuğunu sarayın bahçesinde karşılayan ve bir süre sarayın bahçesinde hem Mustafa Kemal hem de Mustafa Kemal'in çevresindekilerle görüşmeler yapan Rıza Han, daha sonra Mustafa Kemal'le birlikte Sakarya Motoru'yla Boğaz'da bir gezinti yapmak üzere Dolmabahçe rıhtımından ayrıldı. Gezinin ilk durağı Moda oldu. Daha sonra Suadiye tarafına doğru yol alındı ve motor Suadiye rıhtımına yanaştı. İki lider, Suadiye plajının gazino bölümüne geçerek, burada bir süre sohbet edip denizi

* Bu okulun yerinde günümüzde Ziya Kalkavan Denizcilik Meslek Lisesi bulunmaktadır; Yüksek Denizcilik Okulu da İstanbul Teknik Üniversitesi'ne bağlanarak, Denizcilik Fakültesi'ne dönüşmüş ve Tuzla'ya taşınmıştır.

¹¹⁸ Meliha ANBARCIOĞLU; a.g.m., s. 29. ve Cumhuriyet, 28/06/1934, s. 1 ve 5 ve Aydın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 39.

¹¹⁹ Cumhuriyet, 29/06/1934, s. 1 ve 5 ve Aydın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 40.

¹²⁰ Konuşmanın tam metni için Cumhuriyet, 29/06/1934, s. 1 ve Aydın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 40.

¹²¹ Cumhuriyet, 29/06/1934, s. 5 – 6 ve Aydın Tarihi, S. 7, Haziran 1934, s. 40 – 41.

seyretti. Suadiye plajında yaklaşık bir saat kalan iki lider, daha sonra yine aynı motorla Büyükkada'ya geçip, Büyükkada Yat Kulübü'nde bir süre dinlendi¹²². Rıza Han, bu gezintinin ardından, İran gazeteleri adına Türkiye'de bulunan *İttılaat* gazetesi sahibi ve başyazarı Cafer Mesudi onuruna, Tokatlıyan Oteli'nde verdiği çay ziyafetine gitti. Ziyafette Türk gazetelerinin sahipleri ve üst düzey yöneticileri de bulundu¹²³.

Dolmabahçe'den Beylerbeyi'ne Alay

30 Haziran günüye Rıza Han'ın diş tedavisi için ayrıldı. Dişlerinden rahatsız olan ve bu nedenle yumuşak yiyecekleri yemeyi yeğleyen Rıza Han¹²⁴, Mustafa Kemal'in dişlerini çok beğenmiş; bunu, dişlerinden rahatsız olduğunu ve bu rahatsızlığına bir türlü çözüm bulamadığını da ekleyerek Mustafa Kemal'e söylemişti. Mustafa Kemal'se Rıza Han'a kendi dişlerinin aynısını Türkiye'de yaptırabileceğini anlatarak, Dişçi Mektebi'nden – günümüzdeki İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi – Profesör Rüştü Bey'le Profesör Alfred Kantorowicz'i* bu iş için görevlendirmiş; güvenlik nedeniyle Rıza Han'ın diş tedavisini Dişçi Mektebi'nde yapmak olanaklı görülmediğinden, Dolmabahçe Sarayı'na başta bir dişçi koltuğu olmak üzere, tedavi için gerekli araç – gereçler taşınarak sarayda bir dişçi muayenehanesi oluşturulmuştu. Profesör Rüştü Bey'le Profesör Alfred Kantorowicz, aşağı – yukarı yarım hafta, çeşitli zamanlarda Rıza Han'ın diş tedavisini yapmaya çalıştılar; 30 Haziran günü de, ayrılan genişçe zaman içinde, bu tedaviyi tamamladılar¹²⁵. Rıza Han bu tedaviden tam anlamıyla hoşnut kalmıştı¹²⁶. Bu arada belirtmek gerekir ki Rıza Han, gözleriyle ilgili bir rahatsızlık nedeniyle de, yine o dönemde Türkiye'de bulunan Alman bilimadamlarından Joseph Igersheimer'a Mustafa Kemal'in

¹²² *Cumhuriyet*, 30/06/1934, s. 1.

¹²³ *Cumhuriyet*, 30/06/1934, s. 5 ve *Ayın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 41.

¹²⁴ Hüsrev GEREDE; a.g.e., s. 273.

* Alfred Kantorowicz (1880 – 1962), 1934 yılında Bonn Şehri Dişhekimliği Okulu'ndaki direktörlük görevinden Musevi olduğu için çıkartılınca Türkiye'ye gelerek Dişçi Mektebi'nde protez derslerini vermeye başlamış, 1935 yılında okulun tedrisat direktörlüğüne getirilmiş, 1936 yılında bu görevinin yanı sıra okulun idare müdürlüğüne de atanmıştır. 1950 yılına kadar Türkiye'de kalan ve sayılan görevleri yürüten Kantorowicz'in Türkiye'de dişhekimliğinin gelişimine ilişkin önemli katkıları bulunmaktadır.

<http://www.istanbul.edu.tr/dishekimligi/tarihce.htm>.

¹²⁵ <http://vonhippel.mrs.org/vonhippel/life/AvHMemories9.pdf> ve *Cumhuriyet*, 03/07/1934, s. 6.

¹²⁶ Fritz NEUMARK; *Boğaziçine Sığınanlar*, Çev. Şefik Alp BAHADIR, İstanbul 1982, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, s. 72.

önerisi üzerine muayene olmuş; İgersheimer, Rıza Han'a uygun bir gözlük vermişti¹²⁷.

30 Haziran gecesiye Rıza Han onuruna denizde bir fener alayı yapıldı. İstanbul Belediyesi'nin düzenlediği alaya, 20 binden fazla kişi katıldı. Devlet Deniz Yolları'na, Akay, Hayriye, Haliç ve Vapurculuk şirketlerine ait vapurlar ışıklarla donatılmış, kent baştan başa aydınlatılmıştı. Vapurlar, gece saat 9'da Akay Şirketi'ne ait Kalamış Vapuru'nu izleyerek Galata Köprüsü'nden hareket etti. Çok sayıda kayık, römorkör, istimbot ve motor da alaya katılıyordu. Bu arada Yavuz Zırhlısı başta olmak üzere donanmaya ait gemiler de aydınlatılmış ve Dolmabahçe açıklarına demirlemişti. Galata Köprüsü'nden hareket eden vapurlar, Dolmahçe açıklarına geldiği zaman, maytaplar ve havai fişeklerle ışık gösterisi yapıldı. Gemilerde bulunan bandolar sustuğu zaman, tüm Dolmabahçe sahilini ve açıklarını *Cumhuriyet Marşı*'ni söyleyen halkın sesi çınlatıyordu. Alay, Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Rıza Han'ı böylece selamladıktan sonra, Ortaköy açıklarına kadar ilerledi, daha sonra da Anadolu sahilinde Beylerbeyi Sarayı önlerine yöneldi. Alay, aynı coşkuyla Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan Mustafa Kemal'i selamladı ve Üsküdar'a kadar Anadolu sahilinden devam ederek ilerledi... Tüm kent yine bayram yapıyordu. Bu eğlence gece yarısına kadar sürdü¹²⁸.

Rıza Han, 1 Temmuz gününeyse İstanbul Üniversitesi'ne yaptığı ziyaretle başladı. Saat 11'e doğru otomobille Beyazıt Meydanı'na gelen Rıza Han, burada İstanbul Üniversitesi Rektörü Neşat Ömer [İrdelp] Bey, dekanlar ve öğrenciler tarafından karşılandı. Üniversitenin rektörlük salonuna alınan Rıza Han, burada Rektör Neşat Ömer [İrdelp] Bey'den, üniversiteye ilişkin bilgiler aldı ve tek tek üniversitenin profesörleriyle tanıştırdı. Rıza Han'a, tanışma töreninin ardından Tıp Fakültesi, İktisat Bilgisi Kütüphanesi ve Hukuk Fakültesi gezdirildi. Hukuk Fakültesi'ni gezdiği sırada Maliye Profesörü İbrahim Fazıl [Pelin] Bey tarafından yapılmakta olan maliye sınavını bir süre izleyen Rıza Han, daha sonra üniversiteden ayrılıp, Dolmabahçe Sarayı'na döndü ve öğleden sonra saat 3'e doğru da kendisini Sakarya Motoru'yla almaya gelen Mustafa Kemal'le birlikte İstanbul'un Anadolu yakasında bir gezinti yapmaya çıktı. Gezintinin ilk durağı Kadıköy'dü. Kadıköy Meydanı'nda bir süre halktan gruplarla birlikte olan iki lider, daha sonra, Maltepe Piyade Atış Mektebi'ne giderek, burada gerçek mermilerle yapılan atışları ve bir tankla uçağın da katıldığı manevrayı izledi. Daha sonra Çamlıca'da bir yürüyüş yapan ve orada

¹²⁷ Arslan TERZİOĞLU; "Atatürk Devrindeki Türk - Alman Tıbbi İlişkilerinin Tıp Tarihi Bakımından Önemi", 2. Türk - Alman Tıbbi İlişkileri Simpozyumu Bildirileri (İstanbul, 24 - 25 Eylül 1981), TERZİOĞLU, Arslan (Ed.), İstanbul 1981, İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Yayınları, s. 15 ve Fritz NEUMARK; a.g.e., s. 71.

¹²⁸ *Cumhuriyet*, 01/07/1934, s. 1 - 5 ve *Aydın Tarihi*, S. 7, Haziran 1934, s. 42.

bulunan gazinoda dinlenen iki lider, Üsküdar'a geçip, yine motorla Dolmabahçe Sarayı'na döndü¹²⁹.

II.5. Ziyaretin Sonu

2 Temmuz, Rıza Han'ın İstanbul'dan ayrılacağı gündü. Mustafa Kemal, öğleden sonra saat 3'te, Sakarya Motoru'yla Beylerbeyi Sarayı'ndan Dolmabahçe Sarayı'na geçti. İki lider bir süre sohbet ettikten sonra, saat 4'e doğru Dolmabahçe Sarayı'ndan Tophane rıhtımına doğru otomobillerle hareket edildi. İstanbul halkı, otomobilin güzergahı üzerinde Rıza Han'ı uğurlamak için toplanmış bulunuyordu. Cumhuriyet gazetesi bu durumu şu tümcelerle okuyucularına ulaştırmıştı: *"Tophane'den itibaren Beşiktaş'a kadar olan ana cadde iki taraflı, halkla dolmuştu. Saat üçe doğru sokaklardaki kalabalık nadir görülmüş bir şekil aldı. Dost ve komşu milletin büyük reisini son defa görmek ve selamlamak isteyen İstanbul halkı, şehrin muhtelif semtlerinden akın akın bu caddeye dökülmüş bir haldeydi..."*¹³⁰ Tophane rıhtımı da benzer bir biçimde sıra dışı günlerinden birini yaşamaktaydı. Halktan kalabalık bir topluluk, askeri ve sivil ileri gelenler, uğurlama töreninde görevli askeri birlikler rıhtımda hazır dılar. Bu arada Rıza Han'ı İstanbul'dan Trabzon'a götürecek olan Ege Vapuru, Türk ve İran bayraklarıyla donatılmış olarak İstanbul limanına gelmiş bulunuyordu. Rıza Han'ın Ege Vapuru'na geçişini sağlayacak Kınalıada Vapuru'ysa rıhtımda beklemekteydi¹³¹.

İstanbul, geldiğinde görkemli bir biçimde karşıladığı Rıza Han'ı yine görkemli bir biçimde uğurluyordu... İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin [Üstündağ] Bey, Rıza Han'a uğurlama töreni sırasında İstanbul halkının yüksek saygılarını arz etti. Rıza Han da Muhittin [Üstündağ] Bey'e İstanbul halkına iletilmek üzere bir açıklamada bulundu. Açıklamasında, İstanbul halkının kendisine göstermiş olduğu ilgi karşısında teşekkür ettiğini ve çok duygulandığını belirten Rıza Han,

*"... İstanbul'a daima saadet dilerim. Bu şehir güzelliğiyle, medeniyetiyle dünya şehirlerinin içinde mümtaz bir yerdedir. ... İstanbul şehri bütün şark şehirlerinin başındadır. Bu şehirle bütün şark alakadardır. Bir şark devleti ve Türkiye'nin samimi dostu bulunmak itibarıyla İran'ın İstanbul'la alakası tabii çok derin ve kuvvetlidir..."*¹³²

¹²⁹ Cumhuriyet, 02/07/1934, s. 1 – 5.

¹³⁰ Cumhuriyet, 03/07/1934, s. 5.

¹³¹ Cumhuriyet, 03/07/1934, s. 1 ve 5.

¹³² Cumhuriyet, 03/07/1934, s. 5.

sözlerine yer veriyordu...

Bu arada, Rıza Han'ın Türkiye'yi ziyaretinin anısına Zeynel [Saray] Bey tarafından hazırlanan, bir tarafında Rıza Han'ın diğer tarafında Mustafa Kemal'in kabartma resimlerinin yer aldığı altın bir madalya gün içinde kendisine sunulmuş; aynı madalyanın gümüş olanlarından 50, bronz olanlarında da 100 adet Rıza Han'ın beraberindekilere verilmişti. Matbuat Cemiyeti'ye Rıza Han'ın Türkiye ziyaretine ilişkin bir koleksiyon hazırlamış ve bu koleksiyonu Rıza Han'a armağan etmişti. Benzer bir biçimde *Anadolu Ajansı* da Rıza Han'ın Türkiye ziyaretine ilişkin, *Anadolu Ajansı* kaynaklı haberlerden oluşan bir katalog yaparak, bunu Rıza Han'a sunmuştu. Ayrıca, Rıza Han'ın Türkiye ziyaretinin bir anısı olarak, Galata Köprüsü üzerine kurulan takta yer alan yazının Askeri Müze'ye aktarılmasının ve orada korunmasının kararlaştırıldığı da aynı gün kamuoyuna duyurulmuştu¹³³.

Tophane Rıhtımı'na geldikten sonra askeri birlikleri teftiş eden iki lider, kendileri için hazırlanmış Kınalıada Vapuru'na geçip, limana doğru açıldılar. Kınalıada Vapuru'na çok sayıda kayık, römorkör, istimbot ve motor eşlik ediyor, rıhtımdaki coşku denizin üzerine taşınıyordu. Kınalıada Vapuru, İstanbul limanı açıklarında Ege Vapuru'yla borda bordaya geldi. İki liderin vedalaşmalarından sonra, Rıza Han, Ege Vapuru'na geçerek Trabzon'a doğru hareket etti¹³⁴.

Rıza Han, 5 gün süren yolculuğunun ardından, 6 Temmuz günü Gürcübulak'tan İran topraklarına girerek tek resmi yurtdışı ziyareti olacak¹³⁵ Türkiye ziyaretini tamamladı. Dönüş yolunda 6 Temmuz günü, Türkiye topraklarını terk etmek üzereyken Beyazıt'tan Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta Rıza Han,

*“Bu mevkiide Türkiye'ye veda ediyorum, fırsatı ganimet bildim. O büyük biraderimin muhabbet ve samimi ihsası benim kalbimde unutulmayacak hatıralar icat edecektir. Bir defa daha teşekkürlerimi arz ile nihayetsiz hürmetimi takdim ediyorum. Orada misafereyim esnasında İran ve Türkiye milletlerinin kalp ve ruh birliğini gözümle gördüm. Zaman, bu rabıtalara mesut neticesini gösterecektir. Büyük kardeşime selamet, uzun ömürler ve Türk milletine saadetler dilerim.”*¹³⁶

¹³³ *Cumhuriyet*, 03/07/1934, s. 5.

¹³⁴ *Cumhuriyet*, 03/07/1934, s. 1 ve 5.

¹³⁵ Perviz AMOUZEGAR; a.g.m., s. 626.

¹³⁶ *Cumhuriyet*, 10/07/1934, s. 1 ve 5, ayrıca Atatürk'ün Milli..., a.g.e., s. 264,

diyordu. Mustafa Kemal'se Rıza Han'ın bu telgrafını aynı gün İstanbul'dan yanıtlayarak Rıza Han'la geçirdiği günlere ilişkin anılarının silinmez bir biçimde hafızasında kalacağını belirtiyor ve

*"... Milletlerimizin birbirine karşı pek tabii olan kuvvetli rabotaları ziyareti Şehinşahileriyle tebarüz etmiş ve büsbütün kökleşmiştir. Bu kardeşlik hissiyatını Türk milleti namına ve kendi namuma arzederken, kardeş milletin büyük hükümdarı dostum ve kardeşime selametler, uzun ve mesut ömürler ve İran milletine temadii refah ve saadetler dilerim."*¹³⁷

diyerek sözlerini tamamlıyordu...

Türkiye – İran Dostluğunun Hızı

Rıza Han'ın İstanbul'dan uğurlanışı sırasında, önemli bir değişiklik de kuşkusuz dikkatlerden kaçmamaktaydı. Aslında bu değişiklik, daha önce yapılmıştı ve üst düzey çevrelerde de biliniyordu; ancak kamuoyuna açıklanmamıştı. Bu nedenle, daha çok, "bir rivayet" olarak yayılıyordu. Ancak 2 Temmuz günü tüm şüpheler ortadan kalktı: Rıza Han Türkiye'ye gelirken kendisine Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi sıfatıyla Hüsrev [Gerede] Bey eşlik etmişti. Türkiye'den ayrılırkense Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi sıfatıyla kendisine eşlik eden Enis [Akaygen] Bey oluyordu. Bir diğer deyişle Hüsrev [Gerede] Bey istifa etmiş ya da istifa ettirilmişti.

Hüsrev [Gerede] Bey'in istifasının tarihi 28 Haziran 1934'tü. Bu tarihte Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü [Aras] Bey, Hüsrev [Gerede] Bey'i çağırması ve kendisine Mustafa Kemal'in istifa etmesini istediğini söylemiş; Hüsrev [Gerede] Bey'in Tefik Rüştü [Aras] Bey'e yanıtıysa Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'yla konuşmadan bunu yapmayacağı yönünde olmuştu. Aynı gün içinde Hüsrev [Gerede] Bey, Başbakan İsmet [İnönü] Paşa'yla ve onun ardından da Mustafa Kemal'le görüşmüş; ancak bu görüşmeler kendi beklediği sonucu vermemiş ve istifa etmişti. Bu arada Hüsrev [Gerede] Bey, ne Tefik Rüştü [Aras] Bey'den, ne İsmet [İnönü] Paşa'dan ne de Mustafa Kemal'den istifasının istenmesinin nedenine ilişkin bir bilgi alamamıştı. Oysa Mustafa Kemal, Hüsrev [Gerede] Bey'in Rıza Han'ı rahatsız eden kimi hareketlerini Rıza Han'ın kendisinden,

"... Tahran'daki büyükelçiniz şu sıradaki kordiplomatiğin duayenidir. Hüsrev Bey çok saygın bir insan. Ancak bazı müdahaleleri bizi rahatsız

¹³⁷ Cumhuriyet, 10/07/1934, s. 5, ayrıca Atatürk'ün Milli..., a.g.e., a.y., Atatürk'ün Söylev ve ..., a.g.e., s. 632.

*ediyor. Özellikle Batulılar lehine ve İran aleyhine bazı tutumları var. Bize kılıcını çekti*¹³⁸

sözleriyle duymuş ve duydukları karşısında da çok rahatsız olmuş bulunuyordu... Aslında Hüsrev [Gerede] Bey, yukarıda da değinildiği gibi, Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi olarak göreve, Türkiye – İran arasındaki sınır sorunun çözümünde, kararlılığın ve bu anlamdaki sertliğin simgesi olarak atanmıştı. Türkiye, o dönemdeki koşullar gereği, Tahran Büyükelçiliği görevinde “güvercin” olarak nitelenen Memduh Şevket [Esental] Bey'i değil, “şahin” olarak nitelenen Hüsrev [Gerede] Bey'i görmek istiyordu... Ancak aradan geçen dört yıl, Türkiye – İran ilişkilerinin ortamını epey değiştirmişti: Artık varolan ortam, “şahinlik yapmaya” hiç uygun gözüküyor; tersine, her fırsatta, Türkiye – İran dostluğunu geliştirmeyi gerektiriyordu¹³⁹... Mustafa Kemal zaman yitirmeden harekete geçti. Türkiye'nin Atina Elçisi Enis [Akaygen] Bey, 26 Haziran 1934 günü İstanbul'da bulunmak ve 27 Haziran sabahı İstanbul'a varması beklenen Rıza Han'ı karşılamak üzere Atina'dan çağrıldı; kendisine “uzun bir yolculuğa gönderilebileceği” de bildirildi. Enis [Akaygen] Bey, İstanbul'a geldikten bir gün sonra da Hüsrev [Gerede] Bey'in istifası istendi. Aynı gün Enis [Akaygen] Bey, Rıza Han'a Türkiye'nin “Tahran Büyükelçisi adayı” olarak tanıştırıldı ve 2 Temmuz günü de Rıza Han'la birlikte İran'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Atamanın yapılmasıysa Türkiye – İran dostluğunun hızına yetişemedi; atama, ancak Enis [Akaygen] Bey İran yolundayken gerçekleşebildi¹⁴⁰.

Sonuç Yerine

Bu çalışmada, Rıza Han'ın Türkiye ziyaretini, İran'dan bakışla, Türk devrim modelinin ithali sürecinin bir ögesi olarak ele aldık. Bu sürece temel niteliğini veren, yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi, İran'ın, Rıza Han'ın kişiliğinde simgelenen çabaları olmaktadır. Ancak süreç, yine yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, yalnızca Rıza Han'ın kişiliğinde simgelenen

¹³⁸ Enis TULÇA; Atatürk, Venizelos ve Bir Diplomat Enis Bey, İstanbul 2003, Simurg Yayıncılık, s. 63.

¹³⁹ Hüsrev [Gerede] Bey'in istifasıyla ilgili olarak Bilal N. ŞİMŞİR; Bizim ..., a.g.e., s. 349 – 356, Enis TULÇA; a.g.e., s. 62 – 63 ve Hüsrev [Gerede] Bey'in istifasının kendi ağzından anlatımı için Yakın Tarihimiz, C. 1, S. 6, 5 Nisan 1962, s. 163 – 165 ve Hüsrev GEREDE; a.g.e., s. 290 – 304.

¹⁴⁰ Enis [Akaygen] Bey'in Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi olarak atandığını gösteren kararname 10 Temmuz 1934 tarihli. Hüsrev [Gerede] Bey'in yerine Enis [Akaygen] Bey'in atanmasıyla ilgili olarak Bilal N. ŞİMŞİR; a.g.e., s. 396 – 399 ve Enis TULÇA; a.g.e., s. 61 – 64.

çabaların yarattığı etkiyle işlememiş, Türkiye de bu ziyareti bir fırsat olarak değerlendirerek, büyük ölçüde Mustafa Kemal'in kişiliğinde simgelenebilecek çabalarla, modelin ithali sürecini güçlendirmeyi/hızlandırmayı denemiştir. Türkiye'nin bu ziyaret için büyük özen içeren hazırlığı, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in Rıza Han'ın Türkiye'de bulunduğu süre içinde programını neredeyse yalnızca Rıza Han'a göre ayarlaması ve halkın "büyük misafir" in ağırlanmasında etkin bir rol almasının sağlanması bu anlamda ön plana çıkan önemli unsurlar niteliğindedir. Bu anlamda dikkati çeken bir başka nokta da, Türkiye'nin Türk Devrimi'yle sağladığı siyasal, ekonomik ve sosyal ilerlemeyi, Rıza Han'a "diplomasi salonları"nda anlatarak değil, yerinde inceleyerek göstermeyi seçmesi olmuştur... Ziyaret, kuşkusuz, Türkiye – İran ilişkilerine verdiği ivme bakımından da önem taşır. Ziyaret sırasında iki devlet, iki lider ve Türkiye – İran halkları arasındaki dostluğa, kardeşliğe vurgu yapan ve tüm sorunların aşılmış olduğunun, geçmişte yaşanan olumsuzlukların bir daha gündeme gelmeyeceğinin altını çizen konuşmalar, bildiriler ve açıklamalar da ziyaretin bu boyutuyla ilgili olarak anlamlı gözükmektedir. Tüm bu nedenlerle olsa gerek, Mustafa Kemal 9 Mayıs 1935 günü, CHP'nin IV. Büyük Kurultayı'nı açarken yaptığı konuşmasında, bu ziyareti, "geçen dört yılın şerefli hadiselerinden biri" olarak anmıştır¹⁴¹.

¹⁴¹ Atatürk'ün Söylev ve ..., a.g.e., s. 400.

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından 1926 yılına kadar olan dönemde Türkiye – İran ilişkilerine genel bir soğukluk ve hatta zaman zaman gerginlik egemen olmuştur. 1926 yılında imzalanan Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması bu soğukluk ve gerginliğin geride kaldığının ve iki devlet arasında bir yakınlaşma döneminin açıldığının ilk habercisi oldu. Rıza Han'ın 1934 yılının Haziran ayında gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti Türkiye – İran arasındaki yakınlaşma döneminin doruk noktalarından biri, belki de birincisi olarak tarihe geçti. Rıza Han'ın Türkiye ziyareti, İran açısından, Türk Devrimi'nin kimi kazanımlarını İran'a uyarlayabilmek açısından önemliydi. Bu bakımdan, söz konusu ziyaret, İran'dan bakışla Türk devrim modelinin ithali bağlamında anlam kazanıyordu. Türkiye'ye bu ziyareti kendi modelinin ihracı bakımından bir fırsat olarak değerlendirdi. Ancak altını çizmek gerekir ki, ziyaret yalnızca bu açılarından değil, iki devletin yakınlaşması ve aralarındaki işbirliğiyle dostluğu pekiştirmesi açısından da önemli oldu.

ABSTRACT

Political relations between Turkey and Iran were tense during the period between the proclamation of the Turkish Republic up to 1926. However, the Turkish-Iranian Friendship and Security Agreement of 1926 was the first step towards a closer and benevolent relationship between the two countries. Thus the historical peak point of bilateral reapproachment was the visit of Rıza Han to Turkey in 1934. The importance of this visit for Iran lies in the implementation of the advantages of the Turkish revolution in Iran. From this vantage point, that visit was the importation of the Turkish revolution into Iran, whereas for Turkey it gave a chance to export its revolutionary model. However, we shall underline in this paper that this visit was important for both countries in terms of coming closer and strengthening friendly relations.